

Bulletin KNOB

3

JAARGANG 78 | SEPTEMBER 1979

Inhoud

J. J. TERWEN
Het Amsterdams stadhuisplan van 1643.
Analyse van een teruggevonden tekening 109

C. L. TEMMINCK GROLL
De Cannenburch en de intree van de Renaissance
in Gelderland 123

BOEKBESPREKING 131

KNOB 133

ARCHEOLOGISCH NIEUWS 139

Bulletin KNOB

Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, tevens Orgaan van de Rijksdiensten voor de Monumentenzorg en voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

REDACTIE dr. J. R. J. van Asperen de Boer (hoofd-redacteur), jhr. dr. C. C. G. Quarles van Ufford, drs. H. H. van Regteren Altena, drs. A. G. Schulte (vanwege de Rijksdienst voor de Monumentenzorg), Monique Berends-Albert (redactie-assistente)

REDACTIECOMMISSIE drs. J. F. van Agt, drs. R. C. Hekker, mr. J. Korf, ir. R. Meischke, dr. J. G. N. Renaud, prof. dr. C. L. Temminck Groll

REDACTIESECRETARIAAT Brouwersgracht 54bv, 1013 GX Amsterdam. Telefoon 020-232109

Het *Bulletin KNOB* verschijnt in vier afleveringen per jaar. Het wordt gratis toegezonden aan de leden van de KNOB. *Aanmelding als lid*, opgave van *adreswijziging* of van beëindiging van het lidmaatschap te zenden aan de *secretaris* van de KNOB: de Poorterstraat 22, 2597 CS 's-Gravenhage. Telefoon 070-240315

Het *lidmaatschapsjaar* loopt van januari tot en met december. *Jaarlijkse contributie* (Bulletin inbegrepen):

lid KNOB f 50,—;
instelling, vereniging, enz. lid KNOB f 75,—;
jeugdlid tot 27 jaar f 30,—.

De leden ontvangen in het begin van het jaar een acceptgirokaart. Betaling bij voorkeur met deze kaart. Postgiro 140 380 ten name van de KNOB te Utrecht.

Advertenties in het Bulletin.

Tarieven op aanvraag bij Monique Berends-Albert, Dellaertlaan 15, 1171 HE Badhoevedorp. Tel. 02968-3156.

Losse nummers, jaargangen en banden.

Uitsluitend verkrijgbaar bij de Firma E. J. Brill
Oude Rijn 33a, 2312 HB Leiden. Tel. 071-146646.

Losse nummers (voorzover voorradig)

f 10,— per aflevering;
jaargangen: prijs op aanvraag;
banden: prijs op aanvraag.

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 17 januari 1899

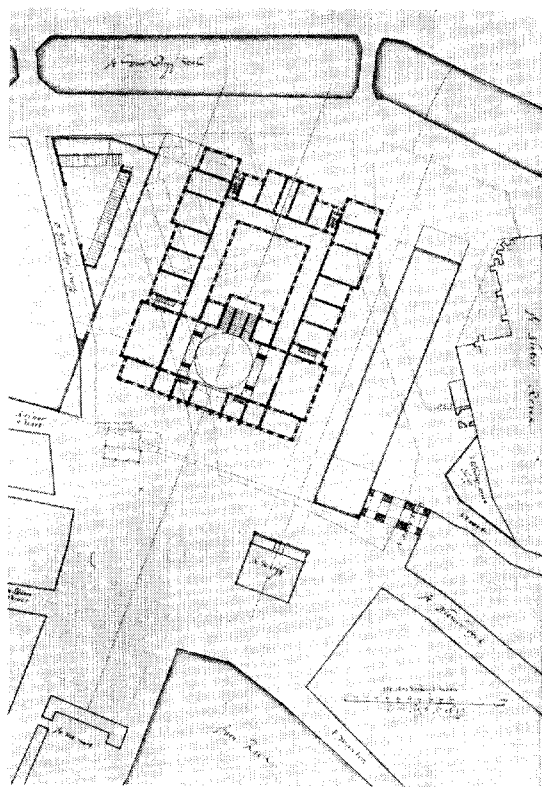
BESCHERMVROUWE *H.M. Koningin Juliana*
VOORZITTER *jhr. mr. L.M. Michiels van Kessenich*
SECRETARIS *mr. P. J. van der Mark,*
De Poorterstraat 22, 2597 CS Den Haag
PENNINGMEESTER *G. A. P. van Helbergen,*
p.a. Janskerkhof 22, 3512 BN Utrecht
Drs. A. L. L. M. Asselbergs,
drs. F. H. M. Bosch-Kruimel, mr. dr. L. de Gou,
drs. H. Halbertsma, J. H. van Mosselveld,
R. J. van Pelt, ir. N. C. G. van de Rijt, drs. H. Sarfaty,
drs. W. H. Vroom

HET AMSTERDAMS STADHUISPLAN VAN 1643. ANALYSE VAN EEN TERUGGEVONDEN TEKENING

J. J. TERWEN

Zoals bekend, bevindt er zich onder de niet-uitgevoerde ontwerpen voor het Amsterdamse Stadhuis een project met de naam van Cornelis Danckerts de Rij, gedateerd 1643. Ir. A. Boeken, die in 1919 de voorgeschiedenis van de stadhuisbouw voor het eerst beschreef, kende het toen nog niet, maar zes jaar later publiceerde hij het in een kort bericht (afb. 1). Sindsdien is het ontwerp van 1643 in de steeds uitdijende stadhuis-literatuur nog enige malen ter sprake gekomen¹. Boeken deelde mee dat de tekening zich sinds 1925 in het Amsterdamse gemeente-

archief bevond, maar verzuimde te vermelden dat dit blad in feite een copie uit het einde van de 19de eeuw moest zijn. Later bleek er zelfs een tweede aftekening van dezelfde hand te bestaan, en practisch gelijk aan de eerste, die ik aantrof in de collectie van de Afdeling Bouwkunde van de Technische Hogeschool te Delft. Hoewel deze moderne copieën de hoop wettigden dat het origineel misschien nog wel eens boven water zou komen, werd het nergens gesignaleerd, totdat het onlangs door drs. W. F. Denslagen werd gevonden in de collectie Bodel Nijenhuis van de Universiteits-Bibliotheek te Leiden (afb. 2)².

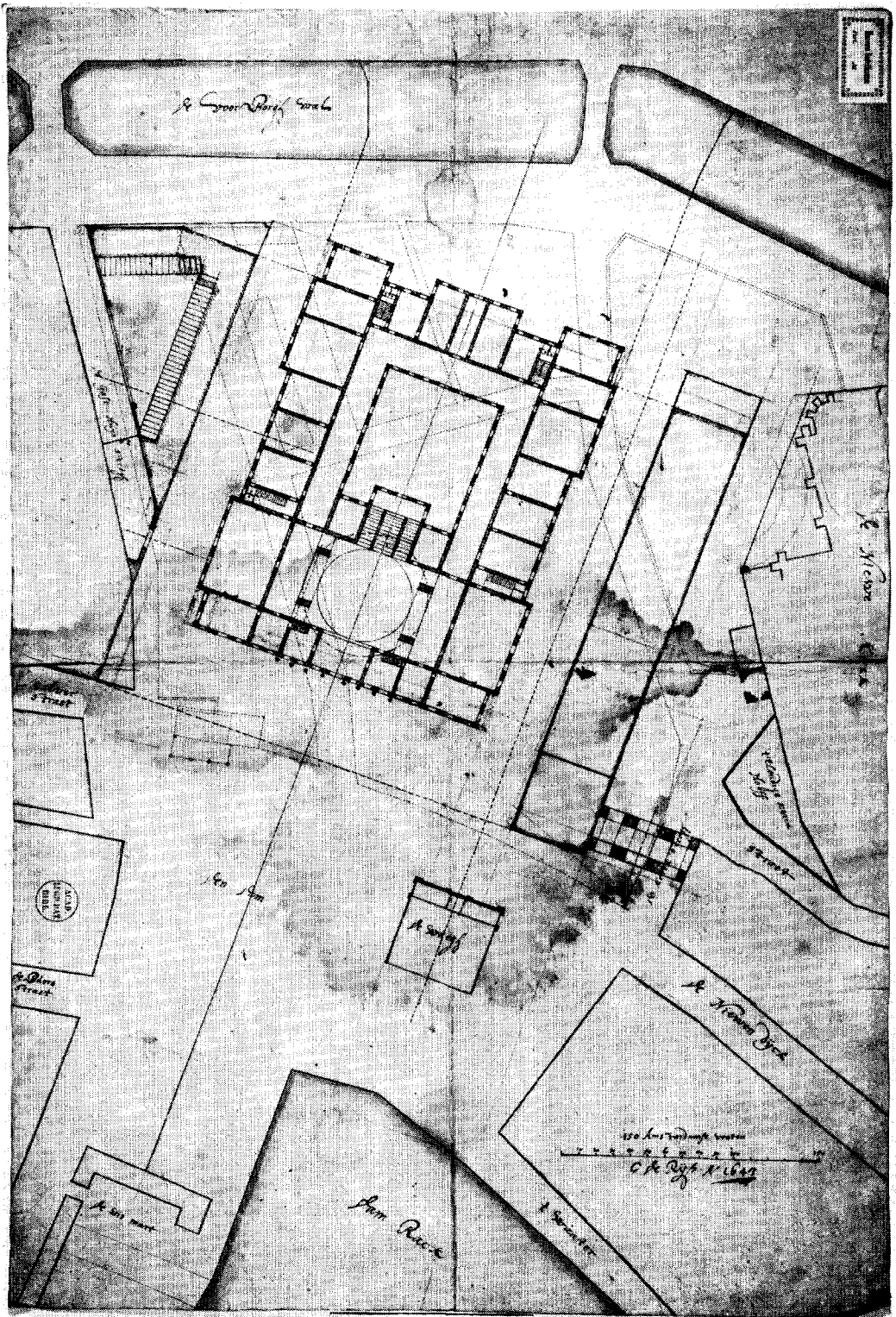

Afb. 1. Amsterdam, Stadhuis en omgeving. Plattegrondontwerp 1643 door Cornelis Danckerts de Rij (de Jonge). Copie, Historisch-topografische Atlas Gemeentelijke Archiefdienst, Amsterdam. (Foto idem).

¹ A. Boeken, „Over de voorgeschiedenis van den bouw van het voormalige Amsterdamse Stadhuis”, *Jaarboek Amstelodamum*, 17 (1919), 2. Idem, „Een stadhuisontwerp van 1643”, *Jb. Amstelodamum*, 42 (1948), 47. K. Fremantle, *The Baroque Town Hall of Amsterdam*, Utrecht 1959, 35. J. J. Terwen, „De herkomst van de Amsterdamse stadhuisplattegronden”, *Miscellanea I. Q. van Regteren Altena*, Amsterdam 1969, 123. W. Kuyper, „Wat een mooi stadhuis!”, *Jb. Amstelodamum*, 69 (1977), 73. De signatuur op de tekening luidt: „C. de Rij Ao. 1643”. Misleid door een „sierkrul” las Boeken *C. de Rij*.

² Evenals de copieën is de tekening gesigeneerd: C. de Rij, Ao. 1643. Afmetingen 738 × 485 mm, zwaar wit papier (in viereen gevouwen), watermerk gelijkend op Heawood 1610 (= Rome 1638); pen, bruinzwarte inkt en sporen van rood krijt; gewassen in verschillende kleuren; diverse opschriften met pen en bruinzwarte inkt; schaalstok van 141 mm (= 5½" Amsterdams) voor 150 Amst. voet, d.w.z. schaal 1:300; eigenaarsmerk Lugt 1667 a.d. linkerzijde. Op de keerzijde in potlood een aantekening in de hand van Bodel Nijenhuis: „Plattegrond van het te bouwen Stadhuis, cum annexis, door C. de Rij [met sierkrul, die voor een p werd aangezien, gevolgd door:] 1643 de Rij, niet zoo gevolgd”. Het is verleidelijk te veronderstellen dat Bodel het blad verwierf bij zijn spectaculaire aankoop in 1834 uit de collectie Van Heeckeren Van Walien, gepensioneerd generaal-majoor, kamerheer van de koning, die (naar een aantekening van Bodel) „veel had gekregen van de oude Princes”. Zie: C. Koeman, *Collections of Maps and Atlases in the Netherlands*, Leiden 1961, 243. Het blad (thans ondergebracht in kast IX, lade 10, nr. 45), werd tijdens een stage gedetermineerd door drs. W. F. Denslagen, thans werkzaam bij de Rijksdienst

HET AMSTERDAMS STADHUISPLAN VAN 1643

Afb. 2. Amsterdam, Stadhuis en omgeving. Plattegrondontwerp 1643 door Cornelis Danckerts de Rij (de Jonge). Origineel, Universiteits-Bibliotheek Leiden (Collectie Bodel Nijenhuis). (Foto idem).

Waarom het daar niet eerder gecatalogiseerd werd is niet duidelijk, want uit een aantekening op de achterzijde, in het handschrift van Bodel Nijenhuis, blijkt dat deze verzamelaar wel degelijk had onderkend dat het een niet uitgevoerd ontwerp voor het Amsterdamse Stadhuis was. Evenmin is het duidelijk waar de copieën vandaan komen. Bij navraag bleek dat er in 1925 in het hoofdstedelijk archief geen aantekening omtrent de herkomst was gemaakt. Het Delftse exemplaar zou, hoewel het niet door een stempel is gemerkt, afkomstig kunnen zijn uit een der grote legaten van boeken, prenten en tekeningen die de architecten Peters en Leliman aan de T.H. vermaakten. Een van hen zou ten behoeve van studie of onderwijs de copieën vervaardigd kunnen hebben, waarvan er tenslotte ook een exemplaar te Amsterdam belandde.

Analyse van de originele tekening

Hoewel de tekeningen uit Amsterdam en Delft zeker de indruk wekken zeer nauwkeurig te zijn — ook het 17de eeuwse schrift is voortreffelijk overgenomen — blijkt bij nadere observatie toch dat het origineel niet streng als facsimile is weergegeven. De afwijkingen zijn van verschillende aard. Het minst belangrijk zijn zeker enkele „automatische” correcties, die de copiïst aanbracht als hij bemerkte dat de ontwerper ergens een deur had vergeten, zoals in de kamer links van het trappenhuis en de toegangen tot de secreten onder de trappen in de zijvleugels. Daartegenover vergat hij zelf ook wel eens wat, zoals het bij-schrift „Den Dam”, dat alleen op de Amsterdamse copie ontbreekt. Het Delftse exemplaar maakt de indruk inderdaad nog iets nauwkeuriger te zijn dan het Amsterdamse; het toont als opschrift de tekst van Bodel Nijenhuis.

Belangrijker is ontegenzeggelijk het feit dat uit de copieën niet duidelijk blijkt dat er op de oorspronkelijke tekening een zeer interessante evolutie van het ontwerp is af te lezen. Om dit goed duidelijk te maken kunnen drie fasen worden onderscheiden, die over elkaar zijn getekend:

1. De oude stadsplattegrond met de te slopen bouwblokken en het oude Stadhuis.
2. Daar over heen, maar grotendeels uitgera-deerd, een schets in hoofdlijnen van een nieuwe stedenbouwkundige aanleg, waarin het

voor de Monumentenzorg. Ik dank hem vriendelijk voor zijn toestemming deze vondst te mogen publiceren. De heer drs. D. de Vries, conservator van de Collectie Bodel Nijenhuis, ben ik zeer erkentelijk voor zijn des-

Stadhuis zelf alleen als rechthoek is aangeduid.

3. Het uiteindelijk ontwerp, met een gewijzigde aanleg en het Stadhuis met een uitgewerkte plattegrond.

Wij zullen deze drie fasen achtereenvolgens aan een onderzoek onderwerpen.

(Fase 1)

De copiïst heeft hiermee geen moeilijkheden gehad. Het is in feite niets anders dan een land-meetkundige opname van het beschikbare bouw-terrein met omgeving. Alle bouwblokken tussen de Gasthuissteeg en de Nieuwe Kerk zijn echter in fijne stippelijntjes weergegeven om daarmee aan te duiden dat deze opstellen in aanmerking kwamen om geamoveerd te worden. Dit is geheel in overeenstemming met het jaartal 1643 op de tekening; immers op 28 januari van dat jaar besloot de Vroedschap het bouwterrein tot deze omvang uit te breiden. Vóór die datum zou er nog een deel van de oude bebouwing blijven staan tussen Kerk en Stadhuis, dat zelf niet breder mocht worden dan 155 voet. De nu voorgestelde vergroting van het terrein gaf de ontwerpers wat meer lucht; wat er aan grond overbleef zou men na de bouw van het Stadhuis zonder verlies van de hand kunnen doen³. Het gevolg van deze resolutie, waarin geen nieuwe „netto”-maten voor het Stadhuis werden vastgesteld, was dat ontwerpers gemeend moeten hebben dat zij zich niet behoeften te houden aan de vroeger gefixeerde breedte van 155 voet. Deze gang van zaken blijkt uit de bekende resolutie van 1645: „Alzoo men vermerkt, dat verscheyde persoonen zich moeyen met modellen te maeken... ende dat op een onseker, omdat men noch niet eensch is aengaende de grondt...”, waarin definitief wordt vastgesteld dat het Stadhuis niet breder dan 160 voet mag worden (bij een diepte van 200 voet). Zoals wij zullen zien blijven de plattegronden op ons ontwerp niet binnen deze voorgeschreven maten, hetgeen karakteristiek is voor de periode 1643-'45.

(Fase 2)

Het tweede stadium van de tekening is door de copiïst niet als zodanig herkend. De elementen die hij er van overneemt blijven zonder onderling verband, zij zijn niet als een geheel leesbaar. Dit

kundige en vriendelijke assistentie.

³ Zie Boeken *a.w.* 1919 Fig. 4 en de in extenso afgedrukte resoluties op blz. 28 en 29.

is niet verwonderlijk, want de schaarse krijtlijnen en de met inkt ingeschreven maten zijn voor grote delen vervaagd of weggeradeerd. Slechts enkele onderdelen, zoals het segmentvormige stalgebouw tegen de kerk en enkele onsamenhangende inktlijnen heeft hij wel overgenomen. Het blijkt echter wel degelijk mogelijk te zijn, mede met behulp van een kwartslamp, een samenhangend geheel te herkennen en in tekening te brengen. Het resultaat van deze waarnemingen levert een stedenbouwkundig schetsontwerp op, waarin de plattegrond van het Stadhuis zelf nog niet is uitgewerkt, maar dat wel laat zien dat de ontwerper zich in de eerste plaats heeft afgevraagd hoe het nieuwe bouwlichaam in het stedelijk organisme diende te worden ingepast. In de hierbij afgedrukte tekening (afb. 3) zijn uit het origineel alle lijnen overgenomen die bij dit stadium blijken te behoren; voor de duidelijkheid zijn verschillende arceringen aangebracht, terwijl voor de gemakkelijke leesbaarheid alle ontdekte maatgetallen (en het woord „paerde stal”) ter plaatse 180° zijn omgedraaid. Het stadhuisblok is — nog juist zichtbaar in roodbruin krijt — aangeduid als een rechthoek van 220 bij 170 voet, met een hoofdas die enigszins afwijkt van de as van het latere ontwerp. Deze as is getrokken uit het midden van de Vismarkt en evenwijdig aan de hoofdas van de Waag. Zij snijdt de oude Dambebouwing ongeveer loodrecht, terwijl volgens de ingeschreven maat de nieuwe façade 65 voet achter dit punt zou oprijzen. Aan de achterzijde zou het gebouw met een enigszins trapeziumvormig plein aan de Nieuwezijds Voorburgwal komen te liggen (maten respectievelijk 65, 96, en 110 voet van de wallekant).

Buitengewoon boeiend is het, te zien hoe de ontwerper nu de overgebleven stedelijke ruimte indeelt. Hij begint met de 40 voet brede flankerende straten, waarvan hij de belijning tot ver over de Dam doortrekt om zodoende daar nieuwe rooilijnen te verkrijgen. Op deze straten monden links en rechts van het Stadhuis dwarsstraten uit; links is het de getransformeerde Gasthuissteeg en rechts is er een doorgang naar het zijpoortaal van de Nieuwe Kerk. Van deze dwarsstraat uit bereikt men via een tertiaire straat met vernauwde uiteinden (poorten?) de „paerde stal”. De rooilijnen aan de Damzijde blijken gefixeerd te worden door optische premissen. Er loopt namelijk een duidelijke „zicht-lijn”, getrokken als verlengde van het rechte stuk van de Nieuwendijk, die „generatief” is voor de plaats van de Stadhuis-ingang, namelijk daar waar deze de hoofdas

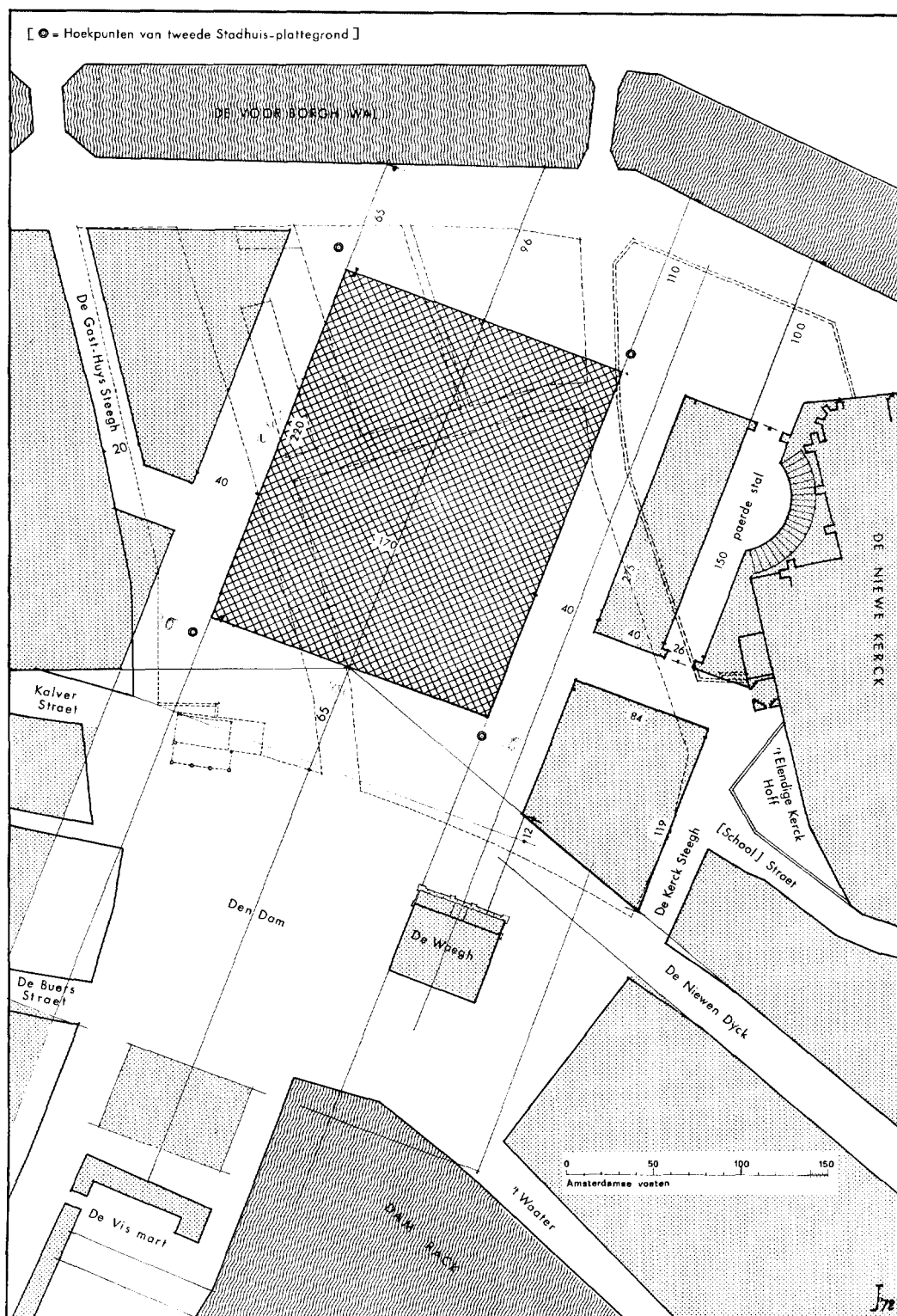
snijdt. Het nieuwe huizenblok rechts wordt scheef afgesneden volgens dezelfde zichtlijn. Links schijnt de Kalverstraatuitmonding op een analoge wijze afgeschuind te worden, hoewel deze lijn, tengevolge van een zware vouw ter plaatse, niet goed zichtbaar is.

Zijn deze nieuwe rooilijnen bepalend voor de westelijke Damzijde, de oostelijke is slechts met enkele dunne lijntjes aangegeven, alsof de ontwerper hier niet goed verder durfde. Het front van de Vismarkt zou afgeschermd worden door een klein rechthoekig blok, waarvan de rooilijn zou stroken met het Beursstraatje. Rechts daarvan doen nog enkele lijnen vermoeden dat de wallekant van het Damrak gecorrigeerd diende te worden en dat het bouwblok tussen de Nieuwendijk en 't Water (Damrak) een nieuwe eindwand moest krijgen, evenwijdig aan de hoofdas.

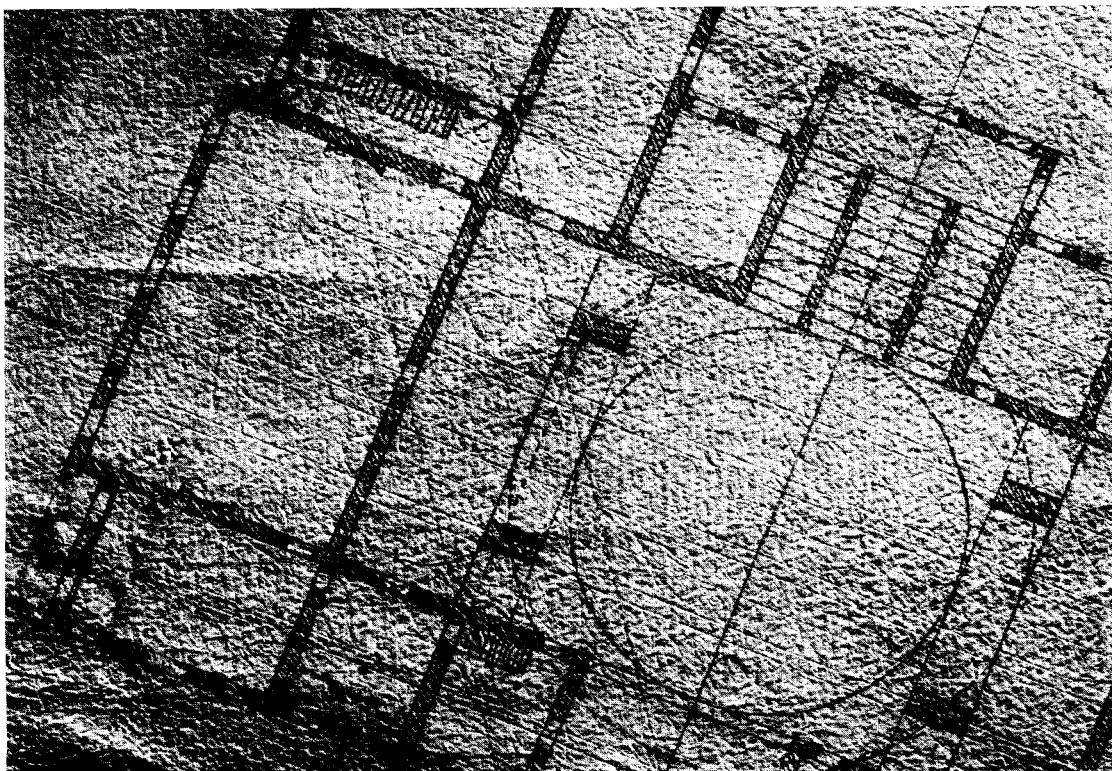
Overzien wij dit ontwerp in zijn geheel dan treft ons, afgezien van de bijna onhollands-groot opgezette planning, misschien het meest de optisch-bepaalde situering van het Stadhuis zelf, als het ware onwrikbaar gefixeerd door de zichtlijnen uit de Nieuwendijk en de Kalverstraat, waardoor het niet alleen vast verbonden wordt aan de structuur van de oude stad, maar ook al van uit de verte als dominant zichtbaar wordt, in weerwil van zijn terugliggende façade. Men kan zich echter wel afvragen of deze opzet inderdaad te danken is aan louter „beeldbepalende” stedenbouwkundige factoren. De vorm en de ligging van de afgeschuinde blokken, links en rechts van de terugliggende stadhuisgevel, doet immers eveneens denken aan motieven uit de 17de-eeuwse vestingbouwkunst waarin afgeschuinde bastions een terugliggende wal of courtine beschermen. En al is een dergelijke configuratie hier misschien zonder enige defensieve opzet bedoeld, toch past zij zeker in het geheel van ruimtebepalende middelen, waarmee een 17de-eeuwse landmeter-stedenbouwer vertrouwd was. Dit schetsplan demonstreert, naast een handig aanpassen aan de bestaande situatie, vooral dat de ontwerper getracht heeft het conglomeraat van incidentele gegevens ondergeschikt te maken aan een streng mathematisch grondpatroon, waarin het nieuwe Stadhuis dominant zou zijn.

Wij weten echter dat de weg die hier was ingeslagen niet vervolgd zou worden. Idealistische ruimtelijke schema's zijn tenslotte definitief overboord gezet toen men bij de resolutie van 1647 het stadhuisblok draaide, „op de kerckdeur aen”, zodat de Nieuwe Kerk met haar zuidelijke transept-ingang ook aan de Dam kwam te liggen.

HET AMSTERDAMS STADHUISPLAN VAN 1643

Afb. 3. Amsterdam, Stadhuis en omgeving. Schetsontwerp, gereconstrueerd uit gegevens van de originele tekening te Leiden. Alleen lijnen en maten, voorkomende op het origineel, zijn overgenomen. Ter verduidelijking zijn aceringen &c. toegevoegd. (Tekening van de schrijver).

Afb. 4. Détail uit afb. 2, echter sterk vergroot en met laag strijklicht in de richting van de hoofdas. Een van de twee stelsels blinde lijnen wordt duidelijk zichtbaar. (Foto Universiteits-Bibliotheek Leiden).

Daarmee was voorgoed de kans verkeken dat het Damplein ooit nog eens een naar klassicistische begrippen gereguleerde ruimte zou worden. De stoute dromen, die in de tweede fase van onze tekening nog maar aarzelend aan het papier waren toevertrouwd, maakten echter al vóór 1647 plaats voor realistische overwegingen, want reeds in de derde fase, het eindproduct van onze tekening, blijkt een terugdeinzen voor al te grote ingrepen en een tegemoet komen aan complicerende eisen, zoals de betere bereikbaarheid van de Nieuwe Kerk.

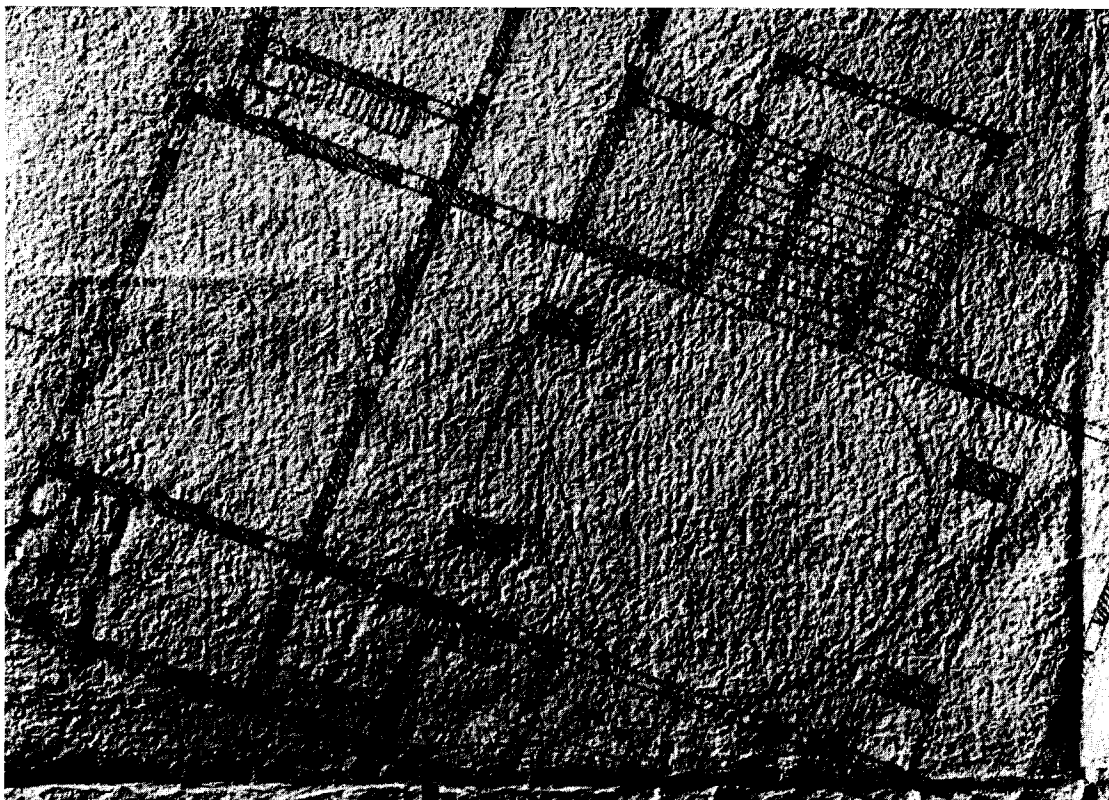
(Fase 3)

Deze definitieve en uiteraard meest zichtbare fase van het project heeft de kopiïst weinig moeite gegeven, al had men graag gezien dat hij enige uitgeradeerde, maar toch nog duidelijk zichtbare variant-oplossingen had overgenomen (afb. 2). Het betreft hier voornamelijk de hoeken van de thans uitgewerkte stadhuisplattegrond zelf, die naderhand enigszins naar binnen getrokken zijn, aan de linker voorzijde eerst zelfs vrij veel, terwijl

de auteur ook geprobeerd heeft de voorgevel plastisch sterker te geleiden door ter weerszijden van de middenpartij een tweetal traveeën iets terug te leggen, ongeveer zoals dat ook aan de achterzijde is voorgesteld. Alvorens echter nader op de Stadhuis-plattegrond in te gaan is het goed nog even vast te stellen welke stedenbouwkundige wijzigingen het project in deze laatste fase heeft ondergaan.

Om te beginnen is de hoofdas, die in het midden van de Vismarkt begint, een fractie naar links (zuid) verschoven, zodat het geschetste en het uitgewerkte Stadhuisblok niet geheel co-axiaal zijn. Het nieuwe Stadhuis is bovendien groter geworden: het steekt meer naar voren en naar achteren uit, terwijl vooral ook links (zuid) de rooilijn is opgeschoven (zie ook de aanduiding met de cirkeltjes op afb. 3). De flankerende straten zijn 40 voet breed gebleven, echter slechts 35 voet daar waar de zijgevels uitspringen. Belangrijk is de wijziging van de bouwblokken langs deze straten. Rechts zien wij, in plaats van twee ongelijk brede blokken, één rechthoekig

Afb. 5. Hetzelfde détail van afb. 2, nu met strijklicht van 45° op de hoofdas, waardoor *beide* stelsels blinde lijnen zichtbaar worden, zij het minder duidelijk. Men ziet de lijnen beter door schuin over de foto te kijken, beurtelings in de beide hoofdrichtingen (Foto als afb. 4).

bouwlichaam dat blijkens dunnere lijnen eerst diende te stroken met voor- en achtergevel van het Stadhuis, maar dat, gezien de gearceerde contouren, naderhand naar voren (oosten) is gehaald en verlengd. Ongetwijfeld is dit gedaan om een monumentalere toegang (met triomfboog en pleintje) tot het zijportaal van de Nieuwe Kerk te kunnen realiseren. Ook het verplaatsen van de paardestal naar de Gasthuissteeg kan als een bewijs van meer respect voor het Godshuis gezien worden. Het valt op dat de ingang naar genoemde steeg nu door een poort wordt afgesloten, daar waar van de Dam af anders een hinderlijke doorkijk zou ontstaan. De convergerende rooijlijnen naar de ingang van het Stadhuis werden vervangen door begrenzingen evenwijdig aan zijn façade, waarbij de hoek van de Kalverstraat andermaal werd „bijgevijsd”. Geheel nieuw en nog niet eerder gesignaleerd is blijkens de stippelijjn het plan om aan de achterzijde van het Stadhuis de Burgwal over de volle gevelbreedte te overkluizen, zodat ook aan die zijde een meer

plein-achtige ruimte zou ontstaan. Dit voorstel herinnert aan Van Campens advies, in 1639 te Leiden gegeven, om daar de situatie van de te bouwen Marekerk te verbeteren door de gracht ervóór te overwelfen. Het aanvankelijk plan voor een meer symmetrische Damplein-regulering is, gezien de met kleur aangezette contouren, opgegeven.

Ogenschojnlijk is met deze observaties wel in grote lijnen vastgelegd hoe het uiteindelijk plan tot stand is gekomen. Toch zou een heel bijzonder gegeven ons bijna ontsnapt zijn wanneer wij de tekening niet ook bij sterk strijklicht hadden bekeken (afb. 4 en 5). Nog juist waarneembaar, bij voorkeur met een loupe, ziet men dan in de plattegrond van het Stadhuis een rasterwerk van ingegrifte „blinde” lijnen. Men deed dit met behulp van een (metalen) griffel, een oude techniek, die wij al kennen van middeleeuwse manuscripten, waarin blinde lijnen de regels in het perkament aangeven. Op het voorkomen van dit soort hulplijnen in architectuur-tekeningen is,

bij mijn weten, voor het eerst gewezen door Wittkower, die ze bij Inigo Jones waarnam⁴. Men kan dergelijke lijnen om verschillende redenen aanbrengen; bij Inigo Jones dienden ze om een bepaalde modulaire structuur gemakkelijk te kunnen doorvoeren. In andere gevallen zou men een gelijkmatig ruitjespatroon nodig kunnen hebben, eventueel om te vergroten of te verkleinen („kwadratuur”). In onze tekening is het systeem echter met een ander doel aangebracht: het is namelijk niet regelmatig. Om dit duidelijk te maken dient afbeelding 6, waarin het raster is zichtbaar gemaakt in dunne lijntjes; de hoofdlijnen van de plattegrond zijn er wat dikker overheen getekend. Men ziet een systeem van „dubbele” lijntjes die de traveeverdeling aangeven en die desgewenst gebruikt kunnen worden om muren in de juiste dikte te tekenen. Het blijkt bij doormeten al spoedig dat het hier niet om een homogeen netwerk gaat, maar dat de travee-breedte van onderdeel tot onderdeel opnieuw is vastgesteld⁵. Het uitgangspunt voor deze methode is namelijk dat het gebouw eerst in eenvoudige hoofdmaten wordt geproportioneerd en dat pas daarna elke sectie zijn eigen onderverdeling krijgt. Men ziet dit duidelijk in de secties van de zijgevels (20, 60, 80, 60, 20 voet) die, rekening houdend met de muurdikten, elk opnieuw in traveeën verdeeld worden, (2, 5, 7, 5, 2, traveeën). Het is te danken aan de vaardigheid van de architect dat de zo ontstane traveematen niet opvallend van elkaar verschillen. Waar hij dat wil, zoals in het midden van de voorgevel, kan hij met een handigheidje toch een grotere travee verkrijgen. De verdeling in de breedte blijkt als volgt te zijn geconstrueerd: in de doorlopende krassen onder de voorgevel meet men met behulp van de schaalstok de hoofdmaten. De kern is $20' + 70' + 20' = 110'$ (binnenhof plus gangen), daarbuiten liggen de zalen van $40'$ breed (muren inbegrepen). De terugspringende zalen zijn $5'$ smaller, zodat de voor- en achtergevel $180'$ meten; dat geeft als

verhouding tot de $240'$ lange zijgevels precies 3:4. De hoekvertrekken krijgen in de voorgevel drie vrij grote traveeën, de gangstroken van $20'$ krijgen elk twee traveeën. Het restant met de zuilen krijgt nu links en rechts drie traveeën van dezelfde maat als in de gangstroken, waardoor „vanzelf” een bredere middentravee overblijft. Op het eerste gezicht lijkt dit een tamelijk arbitraire wijze van doen, in de praktijk is het evenwel de enige manier om hoofdmaten zuiver te houden (ronde getallen!). Een schitterend voorbeeld van dezelfde procedure vindt men in het uitgevoerde Stadhuisontwerp van Jacob van Campen. Ook hier zijn hoofdmaten rond, terwijl de daaruit afgeleide travee-maten soms wonderlijk complex kunnen zijn (b.v. 11 voet $10\frac{6}{17}$ duim in de voorgevel tussen de hoekpaviljoens, voortkomende uit een hoofdmaat van $200'$)⁶. Wanneer men deze werkwijze doorzien heeft begrijpt men ook dat de meeste blinde lijnen over de gehele plattegrond doorlopen omdat een eenmaal aangebrachte travee-indeling van wand op wand overgebracht moest worden, teneinde vensters en deuren steeds axiaal te kunnen plaatsen⁷. Ook begrijpt men dat het vrijwel ondoenlijk is een gelijke compositie op iets kleiner of groter schaal over te brengen; men kan de hoofdmaten immers niet willekeurig veranderen omdat daardoor de ronde getallen verloren zouden gaan! Met andere woorden: in dit geval was het onvermijdelijk dat het Stadhuis iets groter uitviel dan in de schets van de tweede fase.

Cornelis Danckerts de Rij (de Jonge) als mogelijke auteur

Tot nu toe is de tekening steeds op naam gesteld van hem wiens signatuur er zo duidelijk op staat: Cornelis Danckerts de Rij. Alleen Kuyper spreekt, overigens zonder enige adstructie, over „een (anoniem) stadhuisontwerp... ingetekend in de

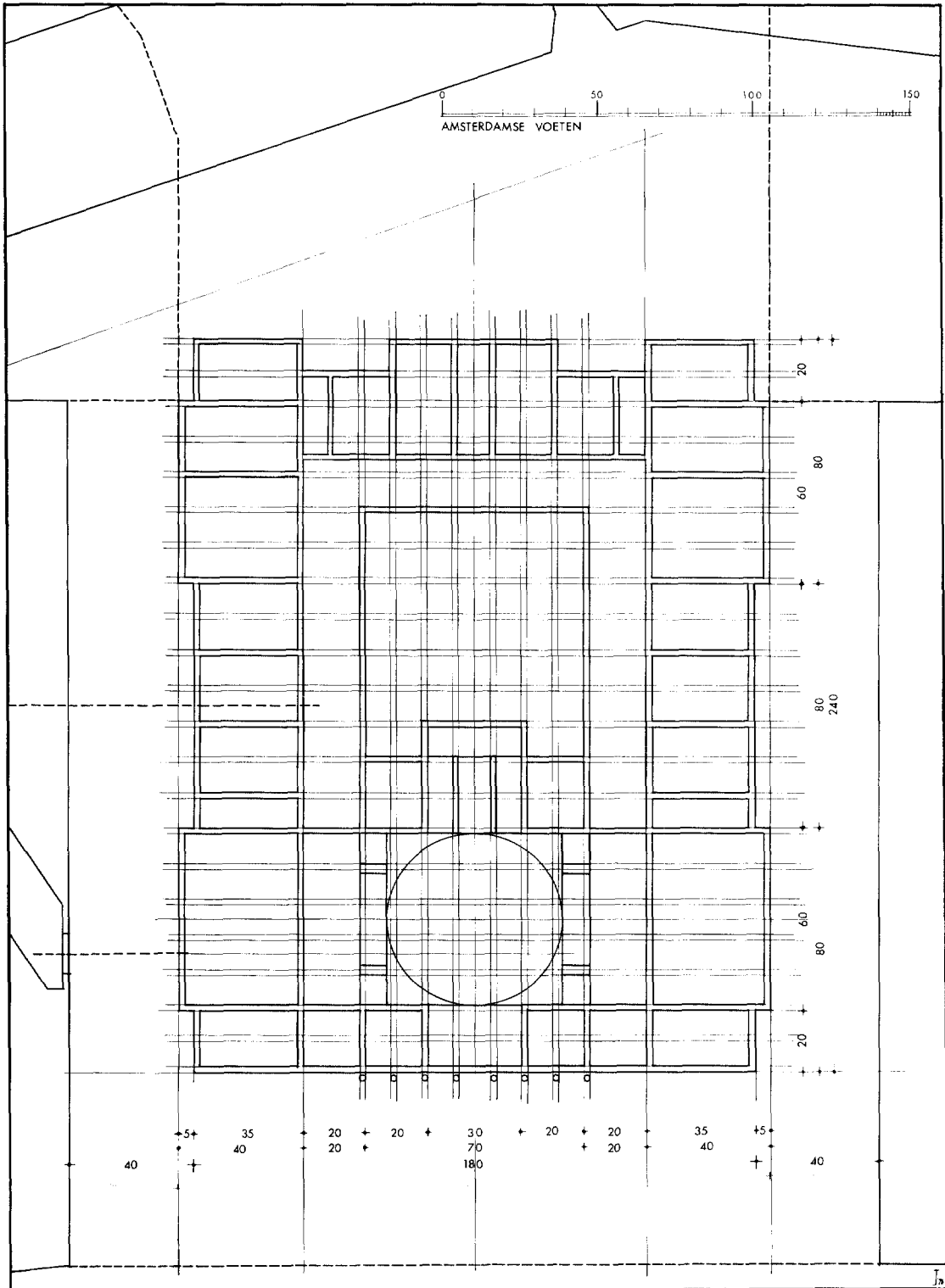
⁴ R. Wittkower, „Inigo Jones, Architect and Man of Letters”, *The Journal of the Royal Institute of British Architects*, LX (Jan. 1953), 84. (herdrukt in R. Wittkower, *Palladio and English Palladianism*, London 1974, 57-58).

⁵ Homogene netwerken van „dubbele” lijnen zijn in de moderne architectuur vaak toegepast, bijvoorbeeld door De Bazel. Zie A. W. Reinink, K. P. C. De Bazel — *Architect*, Leiden 1965, 150-1, waar dit systeem voor het Rotterdamse Stadhuisproject wordt toegelicht.

⁶ Zie hiervoor: C. Wegener Sleswijk, „De maten

van het Paleis op den Dam te Amsterdam”, *Bouwkundig Weekblad Architectura*, 1940, 338.

⁷ Bij het doormeten van de tekening blijkt wel dat er niet altijd even nauwkeurig is gewerkt. Aangezien de ontwerper zijn tekenshot zó voor zich heeft gehad dat hij het makkelijkst bij zijn werk kon, dus veelal omgedraaid, zijn de maten aan de bovenzijde van de plattegrond het nauwkeurigst; bij het overbrengen naar de voorgevel treden meer afwijkingen op. Toch moet men respect hebben voor de bereikte precisie, met eenvoudige werktuigen en goede ogen!

Afb. 6. De plattegrond uit afb. 2, echter met zichtbaar getekende blinde lijnen (hier dun aangegeven). De hoofdomtrekken van de plattegrond zijn iets zwaarder aangezet. (Tekening van de schrijver).

stedebouwkundige planning door de landmeter Cornelis II de Rij in 1643"⁸. Afgezien van het feit dat deze zin vatbaar is voor tweërlei uitleg is hier voorzichtigheid geboden. Wil men van een „(anoniem) stadhuisontwerp” spreken, dan maakt men het architectuurplan los van het stedebouwkundige ontwerp (de „stedebouwkundige planning”). De vraag rijst dan aan wie dit laatste toegeschreven dient te worden. Wij hebben in onze analyse van de fasen 2 en 3 gezien dat er een onverbrekelijke samenhang bestaat tussen het Stadhuis en de daaromheen ontworpen omgeving; maar ook kan men, gezien het evolutionele verband van deze twee stadia, moeilijk anders aannemen dan dat zij beiden van dezelfde hand afkomstig zijn.

De vraag is dus: kan Danckerts voor het geheel aansprakelijk gesteld worden, of leverde hij alleen de opmeting van de bestaande situatie, terwijl een ander daarop een ontwerp ontwikkelde? Deze procedure is zeker mogelijk; wanneer men denkt aan de resolutie van 1645, waarin sprake is van meerdere personen die met ontwerpen bezig zijn, dan kan het wel niet anders of al deze ijverigen zijn begonnen met een bezoek aan de stadslandmeter om zich een gewaarmerkte opmeting van het terrein te verschaffen. Dat er meerdere exemplaren van dit grondpatroon bestaan moeten hebben is dus niet alleen waarschijnlijk, maar ook zo goed als zeker, want de belangrijkste punten van de oude situatie zijn in ons blad alle doorgeprikt. Theoretisch is het zelfs mogelijk dat er een identieke landmeterstekening gevonden wordt met een ander ontwerp er op.

Laten wij thans evenwel nagaan of er iets meer zekerheid is te krijgen over het ontwerp op onze tekening. Gezegd moet worden dat het zich, noch door de tekenwijze, noch in het ontwerp als zodanig, direct verraaft door een bekende persoonlijke hand. Ook dient hier nog eens vastgesteld te worden dat met name de Stadhuisplattegrond zwakke zijden heeft. Stedebouwkun-

⁸ A.w., 74.

⁹ Zie M. Eisler, *Die Geschichte eines holländischen Stadtbildes*, Den Haag 1914, 179 e.v. Zie ook: G. L. Burke, *The Making of Dutch Towns, a Study in Urban Development from the Tenth to the Seventeenth Centuries*, London 1956, 117: „The local rulers, on the whole, adopted the attitude not of the petty despot but of the shrewd administrator; their towns were centres of commercial and industrial activity, not monuments to the vanity of a dictator”.

¹⁰ Thieme & Becker, *Künstlerlexikon*, noemen hem niet. M. M. Kleerkooper & W. P. van Stockum, *De boekhandel te Amsterdam...* I, Den Haag 1906 (167

dig gezien is het echter een verrassend ontwerp. Er was immers op dit gebied in de Republiek nog weinig gepresteerd. De strenge architectuur van het Hollands classicisme had nauwelijks respons gevonden in een aansluitende ontwikkeling van de stedelijke ruimte. Gebouwen zoals het Maurits-huis, het huis van Huygens, de Sebastiaansdoelen, de Leidse Lakenhal en Marekerk, en nog zovele meer, werden vrij willekeurig neergezet daar waar een terreintje was te vinden. Een uitzondering mag de planning sinds 1645 van het plein rond de Nieuwe Kerk te Haarlem genoemd worden, die helaas nooit geheel werd uitgevoerd. Het lijkt wel alsof men in Holland geen behoefte had aan dominerende architectuur in een axiaal-symmetrisch ondergeschikt stadsbeeld⁹. Een teken van democratie? Hiertegenover staat in deze tijd wèl het streng-axiale *tuinontwerp*, waarin het huis en de *eigen* omringende ruimte één compositorisch geheel vormen.

Wanneer wij ons nu afvragen of Cornelis Danckerts de Jonge werkelijk als stedebouwkundig ontwerper en architect aangemerkt kan worden dan stoten wij onmiddellijk op de omstandigheid dat wij vrijwel niets van hem weten. De weinige feiten die uit de literatuur zijn te putten¹⁰, aangevuld met enkele nieuwe gegevens, leveren het volgende op.

Cornelis wordt in 1596 te Amsterdam geboren als zoon van Cornelis Danckerts de Rij (de Oude). Ongetwijfeld groeit hij op in een inspirerende omgeving, waarin hij met een aantal personen in aanraking komt, die behoren tot een kring van ontwikkelde kunstenaars en ambachtslieden. Zijn vader, de bekende stads-meester metselaar, die samen met De Keyser en Staets, een groot aantal Amsterdamse stadswerken uitvoerde, moet een bijzonder man zijn geweest. Salomon de Bray, die hem goed gekend zal hebben, schrijft tenminste aardig over hem in zijn *Architectura Moderna*. Hij tekent hem af als een „seer arbeydtsaem en

e.v.) en F. G. Waller, *Biografisch Woordenboek v. Noord-Nederl. graveurs*, Den Haag 1938, 74-75, behandelen uiteraard hoofdzakelijk de kunstverkopers, graveurs en uitgevers uit de „jongere” tak van de Danckertsen. Zie voor de genealogische samenhang van de vele vertegenwoordigers uit dit geslacht H. L. Kruiemel, „Proeve ener genealogie van het uitgestorven Amsterdamse geslacht Danckerts (Danckerts de Rij)”, *Ned. Archief v. genealogie en heraldiek*, 2 (1940), 97 en vervolgen. (Met de „Haagse” schilders Hendrick en Johan Danckerts, zoons van Johan de Oude, is geen genealogisch verband gevonden).

naerstigh man, en sonderlingen ervaren in zijn konst en Hand-werck, ... een man in zijn zeden en manieren gantsch stil en oprecht, een goet Burger, en geene bedriegelijckheydt in hem hebbende noch oock zijn selven yets latende beduncken, of sich verheffende, ofte eens anders eere toe sich soeckende te trecken: voorts een yverigh Liefhebber beyde des Vader-landts ende der Religie..."¹¹. Cornelis de Bie, hoewel steeds wat overdreven in zijn loftuitingen, noemt hem in zijn *Gulden Cabinet* niettemin niet zozeer als metselaar, maar als „Constich Architect, ... vermaert in bouw en metselry, ... Door sijne vindinghen seer ordonnanti-rijck, ...". Het gegraveerde portret naast deze tekst toont hem, met passer in de hand, als architect¹². Wij mogen aannemen dat deze vader zijn (eerste) zoon met zorg en toewijding in zijn eigen vak heeft opgeleid. Ook de tweede zoon, Pieter, in 1605 uit een tweede huwelijk geboren, blijkt „nourri dans le sérail”; hij werd schilder en architect en diende als zodanig zelfs aan het hof van de Poolse vorsten Zygmunt III, Wladyslaw IV en Jan Kazimierz¹³.

Maar niet alleen zijn vader, ook zijn oom Hendrick (broer van zijn vader) komt zeker in aanmerking als leermeester van Cornelis. Hoewel hij veel minder bekend is weten wij dat hij als metselaar en stads-rooimeester wordt genoemd. Gezien zijn zeer geavanceerde ontwerp voor een achtkante koepelkerk in de *Architectura Moderna* mogen wij hem bovendien architect noemen¹⁴. Waarschijnlijk is hij het geweest die de jonge Cornelis in de wetenschap van de landmeetkunde

inwijdde. Dit is te meer aannemelijk omdat Cornelis niet voorkomt in het *Album Studiosorum* van de Leidse Akademie, waar in die tijd de centrale opleiding in de „Nederduytsche Mathematicque” plaats vond¹⁵.

Op 20 februari 1620 meldt Cornelis zich in Den Haag, bij het Hof van Holland om als landmeter geadmiteerd te worden. Hij wordt er geëxamineerd door niemand minder dan Simon Stevin, die het Hof bericht de requirant „mijns bedunckens Ervaren bevonden te hebben Omme voor Lantmeter Aengenomen te worden”. Nog dezelfde dag legt Cornelis de ambtseed af in handen van Nicolaes Cromholt, President van het Hof. Sinds dat ogenblik mag hij zich gezworen landmeter noemen¹⁶. Hij is dan 24 jaar oud en hij zal zich als volleerd beschouwd hebben, niet alleen als landmeter, maar ook als metselaar en architect zoals zijn vader en zijn oom. Zo jong als hij is, behoort hij zeker tot die praktische intelligentsia waartoe vele van zijn vakbroeders uit de 16de en 17de eeuw gerekend mogen worden. Het bekendste voorbeeld daarvan is misschien wel de begaafde Jan Pietersz. Dou te Leiden, die niet alleen als landmeter opereerde, maar ook nog enige tijd tot de Leidse vroedschap behoorde, als notaris optrad en er een veelzijdige boekerij op na hield¹⁷. Belangrijk voor ons betoog is het dat Dou als landmeter zelf ontwerpen maakte voor de stadsuitbreidingen, dat wil zeggen dat het vak van landmeter dat van stedeboouwer impliceerde¹⁸. En zo is het in vele gevallen gegaan: de rooimeester was ook de vormgever.

¹¹ S. de Bray, *Architectura Moderna...*, Amsterdam (1631, 8), 1641, 10.

¹² C. de Bie, *Het Gulden Cabinet...*, Antwerpen 1661, 446. Het portret was gegraveerd door De Jode naar een schilderij door Pieter Danckerts, halfbroer van onze Cornelis D. de Rij de Jonge. Ook diens zelfportret vindt men bij C. de Bie, blz. 289.

¹³ Zie, behalve Thieme & Becker, ook S. Łoza, *Architekci i Budowniczoowie w Polsce*, Warszawa, 1954, en de daar gegeven bibliografie.

¹⁴ *A.w.*, 1641, 27 en Pl. XLV & XLVI. Zie ook J. J. Terwen, „De ontwerpgeschiedenis van de Marekerk te Leiden”, *Opus Musicum...*, Assen 1964, 235–236. Aan dezelfde Hendrick Danckerts zou ik de plattegrondopmeting van het Oude Stadhuis met omgeving, gesigneerd Danckerts 1639, willen toeschrijven. Gezien het handschrift komt deze tekening niet in aanmerking voor Cornelis D. de Jonge. Amsterdam G. A. Hist.-top. Atlas, gepubliceerd bij Boeken, *a.w.* 1919, Fig. 2.

¹⁵ Wel komt er een „Cornelius Dancker Amsterodamensis” in voor, die zich 9 november 1640, 20 jaar oud zijnde laat inschrijven als student in de filosofie.

Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae, Den Haag 1875, I kol. 319. Ik heb deze Cornelius niet kunnen thuisbrengen.

¹⁶ Alg. Rijksarchief, Memoriaalboek Hof van Holland (inv. 058) fol. 26–27, geeft het advies van Stevin en de tekst van de admissie. De gebruikelijke formulere van de eed vindt men eveneens in het ARA; Hof van Holland (inv. 5942, fol. 8v): „Eedt vande Lantmeters. Ick sweere dat ick getrouw sal wesen de Hooge Overheyt ende graeffelycheyt van Hollant, Zeelant ende Vriesland, dat ick mij wel ende getrouwelyck sal dragen int lantmeterschap ende dienvolgende alle Landen daer toe ick versocht sal werden affmeten, naerstelyck ende getrouwelyck naerde Conste van Geometria sonder daerinne ijmant te lieff off te leet maer alles naerde oprechte waerheyt te doen, ende sulcx als de voorseyde meetconste sal uytbrengen, soo waerlyck helpt mij Godt almachtich”.

¹⁷ J. W. Verburgt, „Het leven van Jan Pietersz. Dou”, *Leidsch Jaarboekje* 1934, 18–61.

¹⁸ H. A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten...*, Leiden 1975. Zie thans ook E. Taverne, *In*

Voor Cornelis Danckerts kan men dezelfde gang van zaken vaststellen. Na zijn eedsaflegging slaat hij al spoedig zijn vleugels uit. Hij is uiteraard betrokken bij de bouw van de nieuwe Noorderkerk, waarvan hij zelfs de eerste steen mag leggen (15 juni 1620)¹⁹, hij huwt (29 augustus 1621)²⁰, en ziet zich op 21 juni 1623 aangenomen als onder-stadsmetselaar en stadslandmeter²¹. Als metselaar werkt hij dus nog onder zijn vader, als landmeter staat hij direct onder de Fabriek-meester²². Over het werk dat hij verricht tot het jaar van de nieuwe uitleg (1662) is nog geen overzicht samengesteld; in ieder geval zal hij de zeer arbeidsintensieve opmeting tot stand brengen van de stadsgronden buiten de wallen, het monumentale *Caert Boeck van de Landen, toecomende de Stadt Amsterdam, gemeeten ende geteekent bij Cornelis Danckertsz de Rij, der stad Amsterdam Artillery Mr. ende Lantmeeter* (1642–1643)²³. Het is dezelfde tijd waarin ook de Stadhuis-kwestie acuut wordt en waarin het onderwerp van onze studie, de tekening van 1643, valt.

In 1661 en '62, het jaar van zijn dood, zien wij Cornelis op het toppunt van zijn kunnen. Voor de nieuwe uitbreiding van zijn geboortestad, de voortzetting van de grachtengordel, ten oosten

van de Leidsegracht, maakt hij een aantal ontwerpen die hem doen kennen als een zeer bekwam stedeboouwkundige, met grote vaardigheid een serie variant-oplossingen presenterend voor een zeer gecompliceerde opgave²⁴.

Bij de uitvoering wordt hij ook zelf betrokken: op 28 februari 1662 wordt besloten dat hij, geassisteerd door de architect Daniel Stalpaert en de vestingbouwkundig ingenieur Coeck, zo spoedig mogelijk met het uitzetten van de rooijlijnen moet beginnen²⁵. Dit werk zal hij niet voltooid zien: op weg naar zijn zoon Cornelius, predikant te Brielle, overlijdt hij 7 april 1662 even buiten Delft. Hij wordt een week later te Amsterdam bijgezet in het graf van zijn vader in de Nieuwezijdskapel²⁶. Als Daniel Stalpaert nog in 1662 zijn nieuwe stadsplattegrond van Amsterdam (in zes bladen) publiceert, waarop de gehele uitleg definitief vastgelegd is, moeten wij dit opvatten als een epitaaf voor Cornelis Danckerts, ook al wordt hij met geen woord vermeld.

Onze indruk na dit zeker nog fragmentarisch overzicht over het leven van deze „landmeter” mag zeker zijn dat wij in hem een bekwam en versatiel man hebben leren kennen, niet iemand die slechts het veldwerk van de rooimeester ver-

¹⁹ *’t land van belofte: in de nieuwe stad. Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek, 1580–1680*, Maarssen 1978, hoofdstuk 5.

¹⁹ J. Wagenaar, *Amsterdam in zijne opkomst...*, Amsterdam 1760–1788, II 134.

²⁰ Met Geertruy de Wildt, dochter van David de Wildt, secretaris van Amsterdam, die hem zeven kinderen zal schenken. Zij zullen geen van allen het vak van hun vader kiezen; Cornelius wordt predikant, Jacob apotheker en Dirk notaris. Cornelis was eerder gehuwd geweest (1619), met Maritge Jacobsdr. Uit dit huwelijk zijn geen kinderen bekend. Zie H. L. Kruijmel, *a.w.*

²¹ G. A. Amsterdam, *Resolutieboek Thesaurier-ordinaris* 1, fol. 83v: „Den 21 Junij 1623 hebben de Heren Burgemeesteren Corn. Danckerts de Jonge als onder-Stadsmetselaar en Stads-Lantmeeter Jaerlyx toegelent... 760 gld...”. In het Groot Memoriaal, dl. 2 trof ik in 1623 geen instructie aan voor Cornelis.

²² Zie voor de inrichting van het Amsterdamse fabriekambt (nu openbare werken) C. H. Peters, „Protestantse kerkgebouwen, ... tevens eene bijdrage tot de geschiedenis van het Fabriek-ambt aldaar” [= Amsterdam], *Oud Holland*, XIX (1901), 145–168.

²³ G. A. Amsterdam, *Hist.-top. Atlas*. De benoeming tot artillerie-meester heb ik niet gevonden. Ongetwijfeld moeten wij in deze rang een promotie zien ten opzichte van het vroegere onder-stadsmetselaarsambt, dat niet meer wordt genoemd.

²⁴ G. A. Amsterdam, *Hist.-top. Atlas*. Het gaat om

vijf bladen, waarvan er enkele gereproduceerd zijn in *Historische plattegronden van Nederlandse steden, deel 1 Amsterdam*, inleiding W. Hofman, Alphen a. d. Rijn 1978, 16, 17. Het ware te wensen dat de evolutie van deze plannen nader in studie genomen werd.

²⁵ G. A. Amsterdam, *Resoluties Thesaurier-ordinaris* 2, fol. 96v. „Den 28 februarij [1662] Hebben de heeren Tresoriers mij aengeseght aentekeninghe te doen, dat de heeren Burgemeesteren ende Tresoriers geresolveert hadden Cornelis Danckertsz deser stede landmeeter geassisteert met den Architect Daniel Stalpaert en den Ingenieur Coeck aen te seggen ende te gelasten, dat hij metten allereerste sal hebben af te rooyen de graften ende de straten inde nieuwe uytlegginge, volgens de caerte in den Raad vertoont en bij deselve gearresteert, en dat de voorseyde Cornelis Danckertsz tot sijne hulpe sal moghen nemen sodanighen landmeter als hij bequaemst sal oordelen”.

²⁶ G. A. Amsterdam, *Oud-Archief Burgerweeshuis* nr. 18 (ongepagineerd). „Op Vrijdag voor paesschen den 7^{en} April 1662 is gestorven buiten Delft Cornelis Danckertsz de Rij, artillerij-meester en lantmeter deser stede; was voornemens om zijn zoon ds. Danckers inden briel te bezoeken en is met Cornelis Danckers begraven den 14^{en} april 1662 inde nieuwezijts kapel... Cornelis Dankertsz was woonachtich op het zuyd eynd van de oude heerengracht”. Mej. Dr. I. H. van Eeghen maakte mij op dit gegeven attent, waarvoor ik haar dankzeg.

richtte, wel een ontwerper, een vormgever, die zeker in staat geacht moet worden om voor de tekening van 1643 in haar geheel verantwoordelijk te zijn.

Andere auteurs?

Het is echter, zoals eerder gezegd, niet absoluut uitgesloten dat wij te doen hebben met een anoniem ontwerp. De vraag is dan aan welke andere auteurs het zou mogen worden toegeschreven. Een belemmering hierbij vormt de omstandigheid dat wij, afgaande op de hand van de tekenaar, in het tekenwerk geen voldoende houvast vinden, terwijl de luttele restanten schrift evenmin uitsluitel kunnen geven. Hoogstens zou ik willen zeggen dat ik de vrij bekende hand van Pieter Post hier zeker niet in herken. Dat wij wel met hem rekening moeten houden blijkt uit de betaling die hij in 1647 ontvangt voor zijn werk ten behoeve van een Stadhuis-ontwerp²⁷. Wij zullen dus nog eens terug moeten komen op de intrinsieke kwaliteiten van het project.

Voor Jacob van Campen pleiten enkele in de analyse van de tekening gesignaleerde kenmerken. Opvallend was het „stedebouwkundig” denken, in tegenstelling tot vele andere Hollandse architecten, zo kenmerkend voor Van Campen. In de tweede plaats bleek het proportionerings-procédé, herkenbaar uit de ingegrifte blinde lijnen, in overeenstemming te zijn met de gevolgde methode bij het uitgevoerde Stadhuis. Dit argument is niet sterk omdat men mag veronderstellen dat het onder de bouwmeesters van het classicisme algemeen werd toegepast. Bepaald tegen Van Campen pleit de zwakheid van de Stadhuisplattegrond, met name de aarzelende geleding van de bouwblokken en in het bijzonder de vlakke voorgevel verraden nergens de geniale architect van 1648.

Eerder komt dan misschien toch in aanmerking, wanneer wij Philip Vingboons wegens zijn bekende en anders geaarde plannen uitsluiten, de in 1648 benoemde stadsarchitect Daniel Stalpaert (1615-’76)²⁸. Deze aanstelling, ongetwijfeld ten behoeve van de uitvoering van het Stadhuis, moet op een zekere reputatie berust hebben, ook al lijkt daaraan getornd door het bekende conflict met Van Campen. Over het begin van zijn carrière

als architect is overigens niets bekend. Nog in 1639, bij zijn huwelijk, staat hij te boek als kunstschilder. Vóór zijn indiensttreding in 1648 kennen wij geen bouwkundig werk van hem. Als het ooit gevonden wordt zal het waarschijnlijk reeds dezelfde vlakke, gesloten kwaliteiten bezitten die voor zijn latere werk karakteristiek zijn. Dit zou dan kloppen met de eigenschappen van het gebouw op onze plattegrond, dat, in weerwil van zijn grootte, bij uitvoering in drie dimensies een zeer zwakke plastische geleding zou tonen. De façade is, ondanks de zuilen voor het middengedeelte, onduidelbaar vlak, de zijgevels zijn voorzien van te brede en weinig overtuigende risalieten, terwijl de gevel naar de Burgwal twee smalle en plotseling veel te diep terugspringende partijen toont. Dit vasthouden aan een eenvoudige plastische behandeling, waarbij de architect zich nog het veiligst schijnt te voelen bij grote, ongebroke vlakken, zal kenmerkend zijn voor de latere architectuur van Stalpaert. In zijn grote scheppingen op het gebied van de utiliteitsbouw, zoals 's Lands Zeemagazijn en het Oostindisch Zeemagazijn, konden de zware ongelede massa's tot een indrukwekkende monumentaliteit voeren. In zijn kleinere scheppingen leidde het tot ingehouden pilasterloze architectuur van goede verhoudingen, zo kenmerkend voor de jaren na 1660. Wanneer men deze tendens in het oog houdt lijkt het niet uitgesloten in onze tekening een vroeg werk van Stalpaert te zien. Wel dient hieraan nog toegevoegd te worden dat er van stedebouwkundige bezigheden bij Stalpaert in 1643 evenmin iets bekend is als van zijn bouwkundige ontwerpen. Pas veel later, als Cornelis Danckerts in 1662 is overleden, schijnt hij zich noodgedwongen ook op dit gebied bewogen te hebben. De extra-ordinaris verering, die hij in 1663 ontvangt, slaat duidelijk op de voortzetting van Danckerts' werk, in het bijzonder op de praktische uitvoering daarvan²⁹. Dat hij dit grote werk met een zekere trots voltooid blijkt wel uit zijn stadsplattegrond van 1663. Zoals voor vele andere architecten uit de 17de eeuw geldt ook voor Stalpaert dat een nader onderzoek van zijn werk, met name ook van zijn tekenwijze, zeer gewenst is³⁰. Zonder voldoende kennis hiervan is het niet mogelijk in ons probleem een beslissing te nemen.

²⁷ P. T. A. Swillens, *Jacob van Campen*, Assen 1961, 148.

²⁸ Overzicht bp: F. A. J. Vermeulen, *Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst* III, Den Haag 1941, 191 e.v.

²⁹ Vermeulen, *a.w.*, 194.

³⁰ Zie hiervoor ook mijn hierboven (noot 14) genoemde artikel over de Marekerk te Leiden, met name blz. 253, noot 28.

Conclusie

Het terugvinden van de oorspronkelijke tekening van 1643 heeft, meer dan men zou verwachten, aanleiding gegeven tot een nieuw onderzoek. De verschillende methoden die daarbij zijn toegepast hebben ons nader gebracht bij het stedenbouwkundig, zowel als het architectonisch denken van die tijd. Verschillende mogelijkheden en namen zijn genoemd, maar het bleek dat de alternatieven voor het auteurschap van het ontwerp niet talrijk zijn. Let men bovendien op het grote aantal convergerende argumenten die voor Cornelis Danckerts de Rij jr. pleiten, veel dwingender dan voor Stalpaert, dan valt het niet moeilijk hem als de ont-

werper te zien; vooral omdat wij weten dat hij een uiterst habiel vormgever was. Dat het niettemin een toeschrijving blijft lijkt, gezien het nauwgezette onderzoek, misschien teleurstellend. Toch heb ik gemeend dat de teruggevonden tekening belangrijk genoeg was voor een minutieus onderzoek, waarin zoveel mogelijk aspecten behandeld dienden te worden. Mocht deze methode ditmaal niet tot 100% zekerheid hebben geleid, dan kan zij voor het oplossen van soortgelijke problemen hopelijk toch iets hebben bijgedragen.

Ontvangen 30 maart 1979

SUMMARY

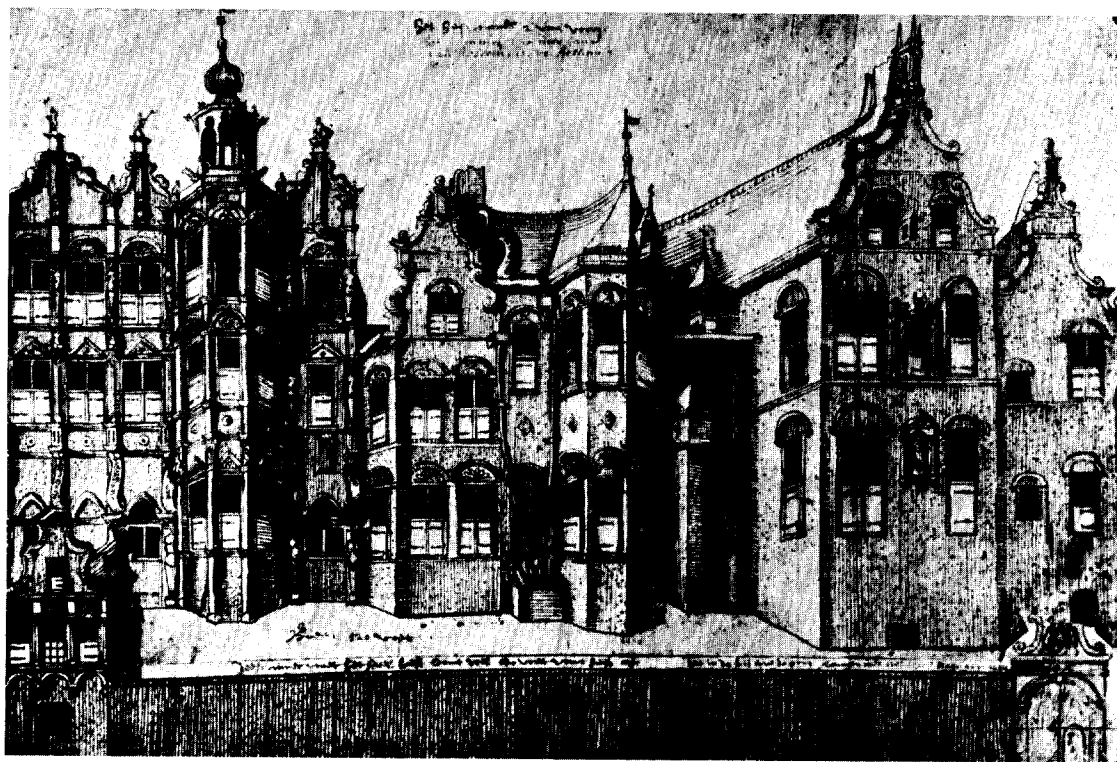
Of a number of preparatory studies for the Town Hall of Amsterdam (1648, Jacob van Campen), one dating from 1643 was made by Cornelis Danckerts de Rij (the Younger) which had only been known from two rather modern copies (Amsterdam, Municipal Archives; Delft, Technical University, Department of Architecture). These copies show, superimposed: 1. a survey of the available space for building with the old town hall; 2. fragments of a preliminary stage of the city-planning design in outline; and 3. the definitive design, both the setting and the building itself. Recently, the original drawing was discovered in the Leiden University Library (Bodel Nijenhuis Collection). Comparison of this original with the copies showed that the latter are fairly exact, but the original shows appreciably more of the preliminary design of the setting, which could be completely reconstructed with the aid of a quartz lamp. Furthermore, examination under a strong raking light showed that in the final phase, for the ground-plan of the building, use was made of a system of 'blind' lines, undoubtedly for division of the main masses into

bays. This makes it possible to follow the method used by the designer. Comparison of the sketch with the definite design shows that on the basis of the Town Hall, Dankerts initially attempted to design an idealistic Classicistic urban composition, but finally, in his definitive design, nevertheless gave preference to a more practical approach with a better access to the New Church, thus leaving the Dam with an irregularly shaped square. Many converging arguments make it likely that Cornelis Danckerts was not only the surveyor who measured the building site but should also be seen as a sufficiently competent city-planner to have been responsible for the entire plan. (See his designs for the expansion of Amsterdam in 1662). Since it is unlikely, in view of the demonstrable method of working and the manner of drawing, that someone else later added the ground-plan of the Town Hall to the urban plan, the architectonic design must be ascribed to Danckerts as well. This conclusion is also supported by the milieu in which he grew up (his father, uncle, and brother were active architects).

DE CANNENBURCH EN DE INTREE VAN DE RENAISSANCE IN GELDERLAND

C. L. TEMMINCK GROLL

Afb. 1. Het Huis van Johan van Rossem. Anonieme tekening, foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg (origineel verloren gegaan).

De broers Johan en Marten van Rossem hebben een belangrijke rol gespeeld in de introductie van decoratieve elementen in renaissancestijl in Gelderland.

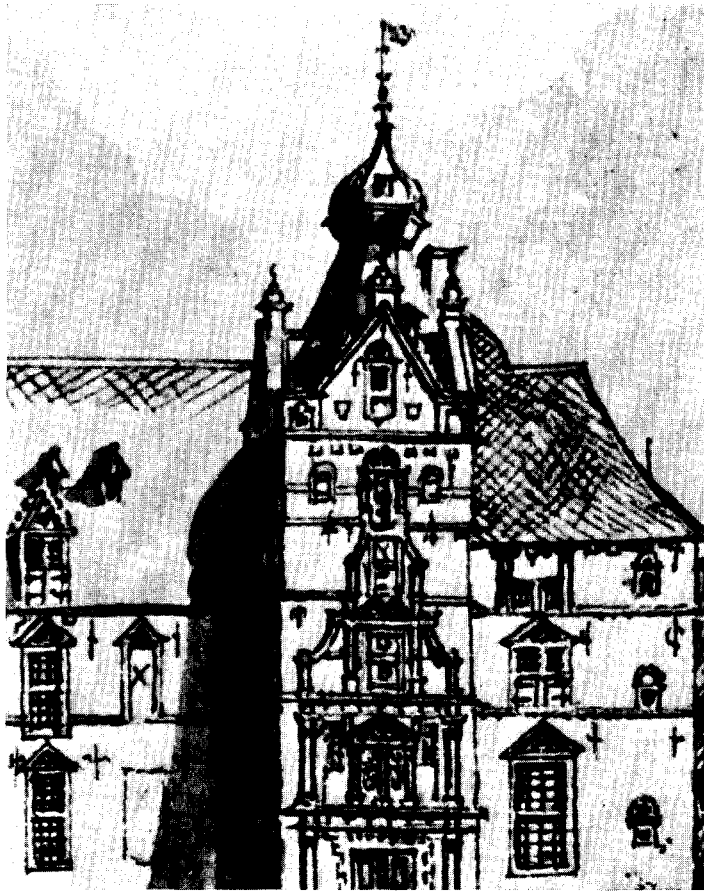
Van Johan van Rossem († 1568) kennen we het wonderlijke paleis, dat ten zuiden van de Bommelse St.-Maartenskerk lag¹ (afb. 1). Met het droevige, maar vooral dankzij zijn situatie nog altijd romantische, restant is men thans aan het werk. In het pand Waterstraat 26 zijn naar alle waarschijnlijkheid fragmenten van de linker vleugel van het gebouw verwerkt, die laten zien

¹ F. A. J. Vermeulen, *De monumenten van geschiedenis en kunst in de provincie Gelderland*, eerste stuk, eerste aflevering, *De Bommelerwaard*, 's-Gravenhage 1932, p. 266.

hoe gering de kennis van de werkelijke renaissancevormen in eerste instantie was. Het Huis wordt in de *Geïllustreerde Beschrijving* gedateerd op c. 1550 en op c. 1565 voor wat betreft het rechterdeel. Ik wil voor dat deel straks een vroegere datering bepleiten.

Van Marten (1478–1555) is er in Zaltbommel het bekende poortgebouw², dat in de Nederlandse monumentenzorg een belangrijke plaats inneemt vanwege de belangstelling die Victor de Stuers ervoor betoonde. Het is reeds in 1885 gerestaureerd, door dr P. J. H. Cuypers. Behalve

² *O.c.*, p. 256; J. A. C. Tillema, *Schetsen uit de geschiedenis van de monumentenzorg*, 's-Gravenhage 1975, p. 355, 500 en 526.

Afb. 2. Jan de Beyer, „t Huijs Cannenburg”, 9 aug. 1744, detail. Gemeentemuseum Arnhem. Foto D. S. van Dorsser Keus.

vroeg-rennaissance elementen toont het ook laatgotische motieven. In de *Geïllustreerde Beschrijving* wordt het op c. 1535 gedateerd.

Vervolgens staat er in Arnhem, achter het koor van de St.-Eusebiuskerk, het z.g. Duivelshuis, dat iets ontwikkelder renaissancevormen toont³, gebouwd tussen 1539 en 1546 (voor wat betreft de gevel; de bouwmuren bleken voor een belangrijk deel nog middeleeuws te zijn). Het gebouw is sterk gewijzigd in 1830 en tweemaal ingrijpend gerestaureerd (in 1898 en in 1966–1968). Bij de laatste restauratie is getracht zoveel mogelijk de 16de-eeuwse opzet te benaderen. Het aantal authentieke elementen is echter tengevolge van de voorafgaande geschiedenis uiterst beperkt.

Tenslotte is er het kasteel Cannenburg, dat (in de vorm van een ruïne van een ouder gebouw) in 1543 door Marten van Rossem wordt

verworven⁴. Hij begint een groots opgezette (her)bouw, maar deze is bij zijn dood in 1555 nog niet voltooid. Hoever hij kwam is niet bekend, maar in zijn periode moet een niet onbelangrijk deel tot stand zijn gekomen. Een restauratie heeft er voor de thans onderhanden zijnde nooit plaatsgevonden, de informatie is dus zeer betrouwbaar.

Al deze gebouwen vertonen een tamelijk uitbundige renaissance-decoratie, alleen bij het poortgebouw te Zaltbommel is deze nog gemengd met late gotiek. Qua structuur zijn ze alle nog volkomen gotisch. De opdrachtgevers en hun bouwmeester(s) hebben kennelijk plezier in het „nieuwe”, maar het werkelijke nieuwe, zoals dat in Breda en IJsselstein dank zij echte Italianen al zo duidelijk naar voren kwam, ontging hun volkomen. En degenen die het werk moesten uitvoeren, begrepen zelfs van de onderdelen die ze

³ W. H. Tiemens, *Huis van Maarten van Rossem te Arnhem*, gestencild rapport, z.j. en Bouw 1969 I, p. 146.

⁴ D. J. G. Buurman, *De Cannenburg te Vaassen*, 4de dr. 1973, p. 6.

op de bouwplaats kregen — zonder twijfel elders gemaakt — soms helemaal niets. Met name op de Cannenburch is dat duidelijk te zien. Allerlei maten van het kasteel moeten al vastgelegd hebben toen het natuursteenwerk voor de decoratie aankwam en ingepast moest worden. Het meest typerend is wel het „naar binnen gevouwen” fronton⁵ in de gevelpartij boven de oorspronkelijke ingang (afb. 2)!

Een recente vondst geeft ons een direct contact met deze intree van de renaissance in een wereld van gotisch bouwen. Deze vondst maakt het waarschijnlijk, dat er aan het huis van Johan van Rossem in Zaltbommel, aan de Cannenburch en aan het Duivelshuis eenzelfde architect werkzaam is geweest en dat er aan het heel informele resultaat wel degelijk goed doordachte en nauwkeurig uitgewerkte ontwerpen ten grondslag hebben gelegen. Deze bouwmeester moet uit een gotische traditie zijn voortgekomen en zich vertrouwd hebben gemaakt met de renaissance, zoals dat b.v. bekend is van de Utrechtse bouwmeester Willem van Noort⁶.

De vondst (achter het behangsel te voorschijn gekomen) betreft een, kennelijk in nog niet geheel verharde kalk ingekraste, architectuurtekening op de noordwand van de boven de hoofdverdieping gelegen kamer in de zuidoostelijke hoektoren. Hierop zijn naast elkaar, in duidelijke samenhang, een smalle en een brede gevelbekroning zichtbaar (afb. 3). De smalle, links, is nog vrijwel compleet. Hierin komen geen gotische elementen voor. De bekroning komt exact overeen met die van de meest rechtse top van het Johan van Rossemhuis (afb. 4): twee dubbele, door holle banden verbonden, voluten (waarboven een blokachtige opbouw) staan tegen elkaar op een stukje kroonlijst, dat wederom rust op twee dubbele, door holle banden verbonden, voluten. De spiralen van de voluten, de holle banden en de lijst waren met potloodachtig materiaal ingetekend. De cirkels en de verticalen waren ingekrast, de middelpunten zijn nog te zien. In het door bogen gelede ondergedeelte zijn ook

de horizontale lijnen ingekrast. De rechter gevelbekroning is veel breder. Deze is weliswaar niet meer compleet, maar er zijn genoeg gegevens om vast te kunnen stellen waar de hartlijn ligt, welke gemarkeerd wordt door een vierpas en een wettelende visblaas. Het allerbovenste deel toont een soort verdubbeling van wat we links zien (met een zeer kleine overlap). Daar onder bevinden zich systematische reeksen van gotische motieven, die in horizontale zin nauwkeurig aansluiten op de elementen in de linkertop. Het ondergedeelte moet 4 bogen breed zijn geweest. Tot en met de toren toe zijn alle gotische motieven met de passer geconstrueerd. De spiraal in de alleen bewaard gebleven linker-voluit is weer getekend, evenals de daaruit voortkomende holle band.

Aangenomen mag worden, dat de tekening de bedoeling heeft een ontwerp voor een onderdeel van het gebouw op ware grootte af te beelden. Wat zou een tekening b.v. 1:2 voor zin hebben? Men kan daar naar geen mallen maken. Er zijn enkele tekeningen op ware grootte bekend, b.v. van de vroeg 18de-eeuwse stoep van het pand Oude Delft 205 te Delft (eveneens aangetroffen op een wand). De kathedraal van Wells heeft een zijruimte, waar op de vloer de uitslagen voorkomen van een groot aantal gotische traceringen op ware grootte.

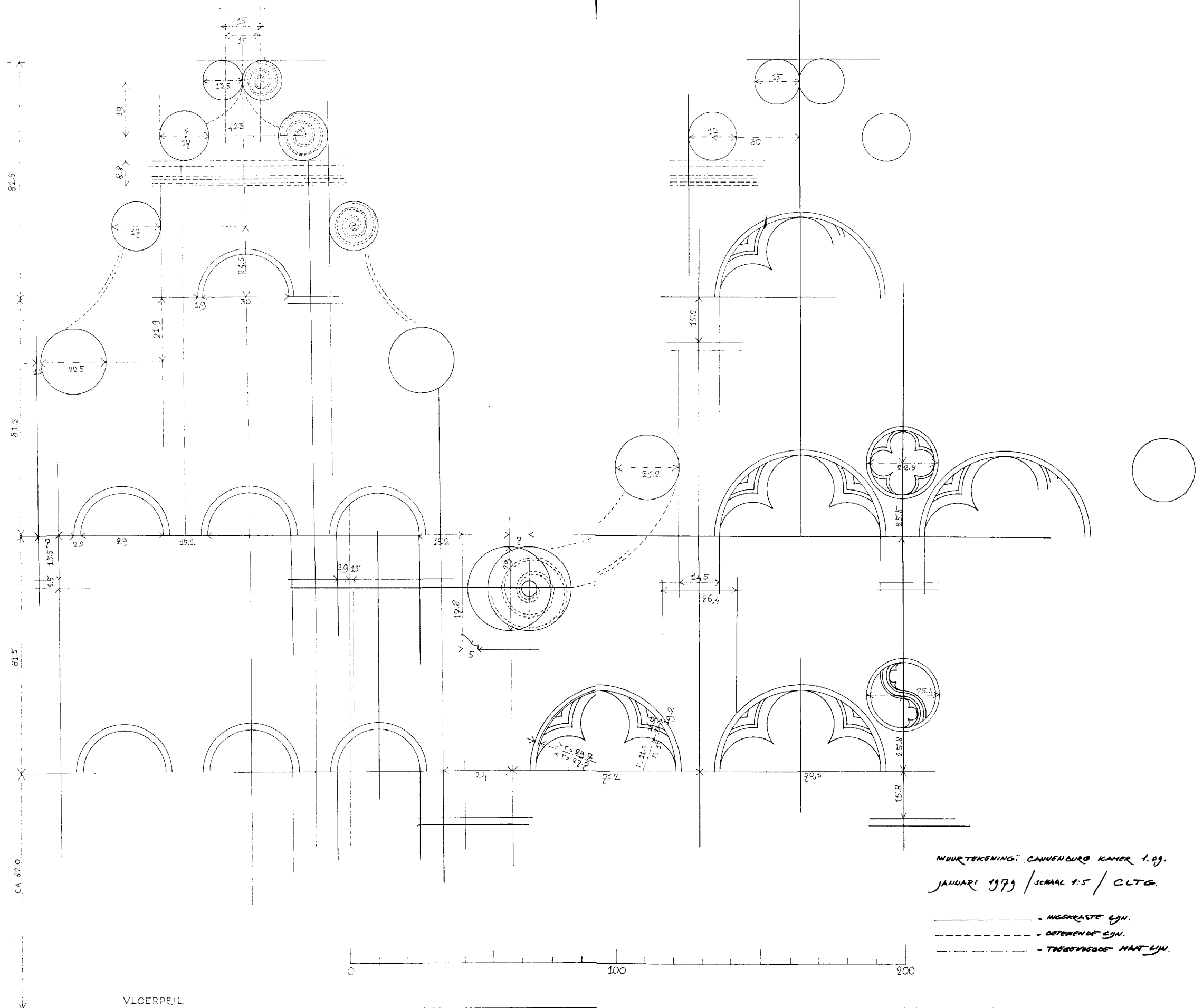
Voorts zou men kunnen aannemen, dat er bij het bouwen van de hoofdtoren in eerste instantie gedacht is aan een achtkantige bekroning. Het thans volstrekt onverklaarbare schuine vlak aan de noordwestzijde zou een restant van een aanzet kunnen zijn. De toren kent in ieder geval twee bouwfasen; hij is begonnen onder Marten van Rossem, maar pas gereedgekomen onder de volgende eigenaars, de zoon van zijn in 1559 overleden zuster Margareta: Hendrik van Isendoorn à Blois en diens vrouw Sophie van Stommel (het tijdperk 1563–1594)⁷. Deze moeten ook in het toen al bestaande werk wijzigingen hebben laten aanbrengen (hun wapens en portretten komen beneden in het torenfront voor, Marten zelf kreeg een plaats bovenin).

⁵ In feite bestaat dit element uit twee fragmenten van steile frontons, geflankeerd door fragmenten van flauwe frontons. Vanouds kwamen steile en flauwe frontons tegelijk en naast elkaar voor, zoals in de achtergevel (noordzijde) nog is te zien.

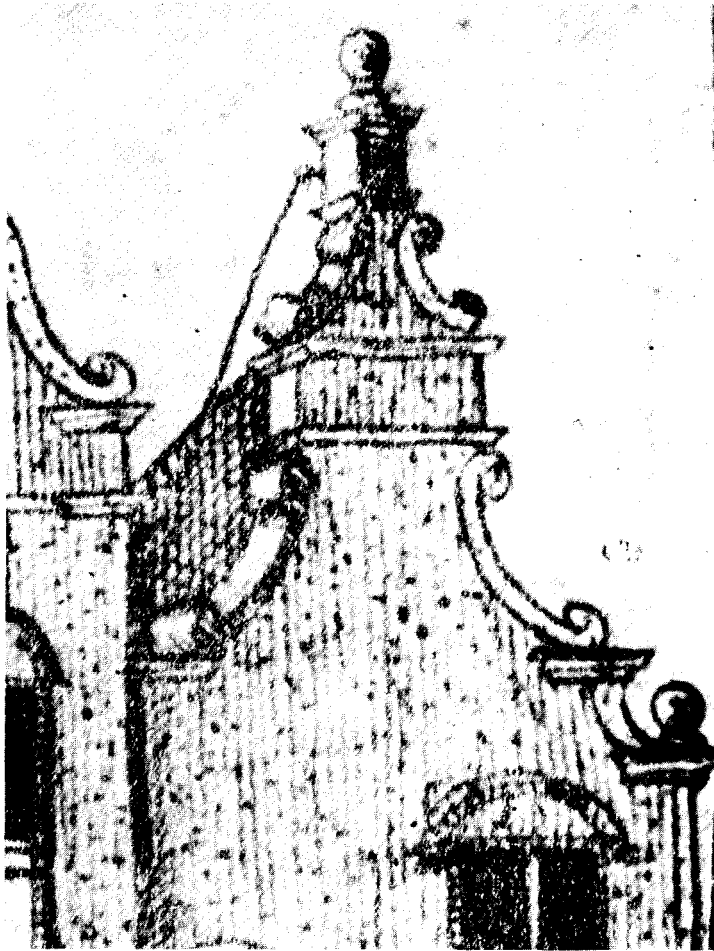
⁶ Streekarchivariaat Zuid-West Utrecht, *Bijdragen tot de geschiedenis van de Johanniter Orde en haar Commanderie Montfoort*, Montfoort 1976, p. 10: C. L.

Temminck Groll, „De gebouwen van de Johanniter Commanderie”. Hier wordt de commanderie als mogelijk „overgangswerk” uit 1544 van Willem van Noort gezien tussen aantoonbaar gotisch werk van 1539 en aantoonbaar renaissance werk van 1547.

⁷ Buurman, *o.c.*, p. 9. In dit tijdperk is de kennis van de renaissancevorm al zo verbreid, dat menging van gotische en renaissance-elementen niet meer voorkomt.

Afb. 3. Opmeting van de muurtekening in kasteel de Cannenburg, gevonden 1978. Tekening van de auteur.

Afb. 4. Detail van afb. 1.

Uitgaande van deze twee aannamen, zou de tekening het ontwerp voor de bekroning kunnen voorstellen, die behoorde bij een achtkantige beëindiging van de toren, zoals die in het plan voor Marten kan zijn voorzien. De brede top (c. 3 m) past precies op de gevelvlakken die overblijven, wanneer men de bestaande afschuining op de noordwesthoek rondom denkt voortgezet (afb. 5). De smalle top (c. 2 m) is iets te smal voor dit schuine vlak. Maar het door elkaar lopen van de onderste voluten wijst er wel op, dat men niet moet denken aan een „omvouwen” van de tekening, maar aan een naast elkaar plaatsen. De elementen vormen dan samen een compositie, die duidelijk overeenkomst vertoont met de bekroning van de half-achthoekige zuidelijke uitbouw aan het Duivelshuis te Arnhem; de uitvoering aldaar (voor zover betrouwbaar) is echter

wat strenger (afb. 6).

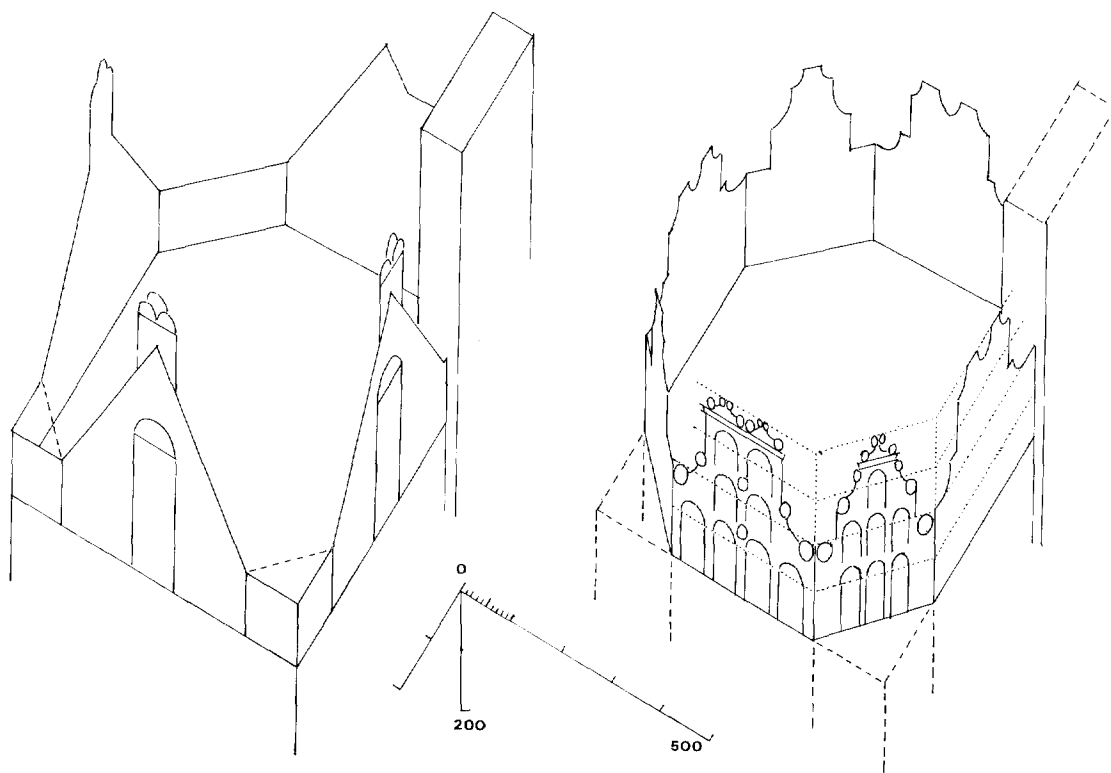
Ook het Huis te Zaltbommel toont half-achtkante uitbouwen. In het linker (oostelijk) deel daarvan komt, evenals in de Arnhemse uitbouw, nog een motief voor dat we ook op de Cannenburch aantreffen: schelpen boven de bovenste vensters en frontons boven die daaronder.

De volgende hypothesen komen nu naar voren:

1. In het Johan van Rossemhuis, de Cannenburch en het Duivelshuis komt één hand naar voren; in het iets oudere poortgebouw te Zaltbommel zou, gezien de menging van gotiek en renaissance, misschien zelfs een nog eerder werk van dezelfde hand te onderkennen zijn ⁸.
2. Het rechterdeel van het Johan van Rossemhuis is niet van c. 1565, zoals in de *Geïllustreerde Beschrijving* verondersteld wordt, maar ook

⁸ Tiemens, *o.c.*, wijst er op, dat in verband met

Arnhem wel eens de naam van Arndt Johanssen toe Boecop is genoemd.

Afb. 5. Poging tot interpretatie van de in afb. 3 gegeven muurtekening. De contouren van de uitgevoerde torenbekroning (exclusief spits) worden hier vergeleken met die van de hypothetische oorspronkelijk bedoelde torenbekroning. Deze laatste sluit heel goed aan bij de (uiteraard al in een vroeg stadium vastliggende) rookkanalen en op de afschuining aan de noordwestzijde. Het uitgevoerde ontwerp laat zien, dat de gedachte aan een opzet met afschuiningen er aan ten grondslag kan hebben gelegen. Tekening van de auteur.

van *c.* 1550. Juist dit deel toont de overeenkomst met de eerste (Martens) opzet voor de Cannenburch-bekroning.

3. Tijdens Marten (1543–1555) waren in ieder geval de twee bouwlagen van het oostelijk deel van de Cannenburch voltooid alsmede de noorderwand van de toren tot en met het schuine vlak.

De nauwkeurig opgenomen maten kunnen misschien nog een informatie bieden omtrent de gebruikte voetmaat. Bij gebruik van een voet ter grootte van de Engelse voet van 30,49 cm komen verschillende maten redelijk uit: 81,3 cm = 32 duim, ruim 71 cm = 28 duim, 25,4 cm = 10 duim. Bij een voet van 29 cm, een maat die

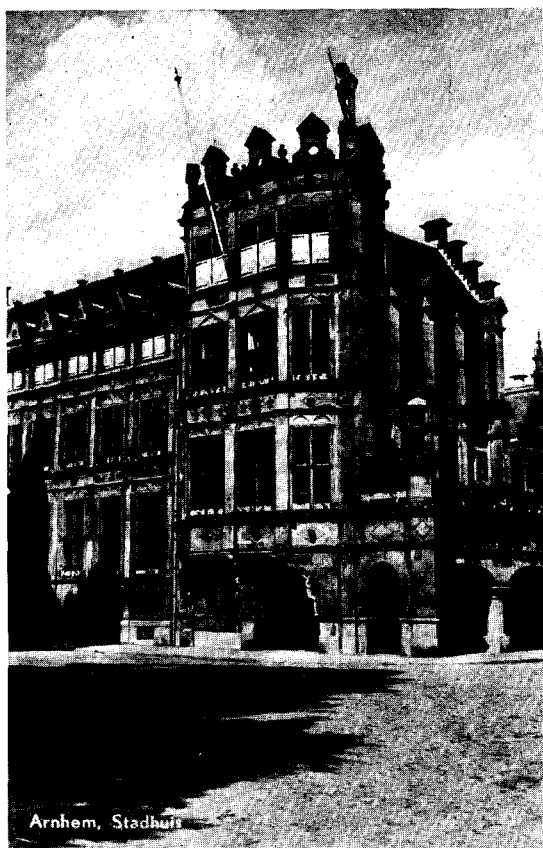
in de tekening meermalen voorkomt, is 81,5 cm *c.* 34 duim, 71 cm *c.* 29½ duim en 14,5 cm gelijk aan 6 duim. Vooralsnog is geen eenduidige conclusie mogelijk. Er zal een zodanige constructie voor de weer aan te brengen wandbespanning worden gezocht, dat voor studiedoeleinden de muurtekening desgewenst ook later nog getoond kan worden.

Dit is slechts één van de vele vondsten die op de Cannenburch werden gedaan⁹. De andere zijn echter meer van belang voor het huis zelf en minder voor zijn plaats in de architectuur van Gelderland. De overige vondsten kunnen daarom beter wachten tot de voltooiing van de restauratie¹⁰, wanneer ze met elkaar een samenhangend

⁹ Een andere is al gepubliceerd door D. J. G. Buurman in: *Gelders Mengelwerk*, Zutphen 1979, p. 29.

¹⁰ Alle voor de aanvang van het werk zichtbare gegevens zijn vastgelegd in een doctoraalscriptie R.U.

Utrecht 1972 van Fosca H. M. Kruimel en Mariet J. A. Willinge m.m.v. A. F. E. Kipp; de vondsten tijdens het werk worden vastgelegd door drs Meta A. Prins-Schimmel.

Afb. 6. Het Duivelshuis te Arnhem, rechtergedeelte vóór de laatste restauratie. Verzameling auteur.

beeld over de geschiedenis van het kasteel kunnen geven. Déze echter vonden wij van zo uitzonder-

lijk belang, dat we er graag zo spoedig mogelijk bekendheid aan geven!

Ontvangen 27 juli 1979

SUMMARY

In 1978 a full-size drawing was discovered on one of the walls of Cannenburch castle in Vaassen (near Apeldoorn) which is currently being restored. The design shows a combination of Gothic and Renaissance motives not infrequently encountered in the period 1540–1550.

Considerable building activities went on in the years after 1543 at Cannenburch castle under Marten van Rossem, Marshal of the Duke of Guelders and later in the service of Charles V. Two other buildings in Guelders made for Marten — a gatehouse in Zaltbommel and the so-called Devils House in Arnhem — show just as the Cannenburch very early Renaissance features. In the earlier building — the one in Zaltbommel — these motives are mixed with Gothic ones. Through a drawing another building in Zaltbommel is known to have been built for his brother John.

The mural drawing discovered probably represents the design of an unexecuted crowning of a tower (the tower was only finished in 1563 by the next owner). Supposing that this is true it becomes possible to consider three van Rossem buildings as the connected oeuvre of a single architect who could also have been responsible for the earliest one, the gatehouse in Zaltbommel. He began as a late Gothic master builder and familiarized himself with the motives of the Renaissance. Thus he introduced the new style without understanding anything of its backgrounds.

BOEKBESPREKING

Ed Taverne, *In 't land van belofte: in de nieuwe stad; Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek 1580–1680*. Maarsen, Gary Schwartz, 1978, 582 blz., 96 afb.

Een ideaal: „heerlycke beplante grachten ... ende wederzyds magnifique erven (met) treffelycke huysen ... ende een heerlycke ende weltrieckende laen van twee ryen lindeboomen ... ende achter de uysicht van een spatieuus hoff, vol van allerley bloemen ende kruyden...”. Deze wensdroom van burgemeester Hendrick Moreelse van Utrecht, in beeld gebracht door A. van Lobbrecht in 1664, mag zo ongeveer model staan voor wat men in de zeventiende eeuw in regentenkringen als ideale woonomgeving dacht. Vergeleken met de theoriën over stedenbouw van de Italiaanse tractaatschrijvers en in het bijzonder met die van de geleerde Simon Stevin, was een dergelijk ideaalbeeld een oppervlakkig extract van de renaissance-denkbelden.

Hoe kwamen mensen als Moreelse aan zulke stedenbouwkundige concepties? Zou bijvoorbeeld het plan van Lobbrecht voor Utrecht met de symmetrische plaatsing van vrijwel identieke, paleisachtige huizen met geometrische tuinen kunnen wijzen op invloeden uit Frankrijk?

De dissertatie van Ed Taverne, kunsthistoricus te Groningen, is de eerste serieuze studie op het gebied van de Nederlandse stedenbouw tijdens de renaissance. Het eerste deel van de titel, „In 't land van belofte: in de nieuwe stad”, is eigenlijk een motto, afkomstig van een gevelsteen uit Leiden. Het tweede deel van de titel, „Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek 1580–1680”, geeft de methode weer: een beschrijving van het ideaalbeeld, gevolgd door een verslag van de gang van zaken in de werkelijkheid.

Het idee van de „città ideale”, in de 15de eeuw ontwikkeld door onder meer L. B. Alberti, A. V. Filarete en Francesco di Giorgio, werd in de 16de eeuw overgenomen in een groot aantal vestingbouwkundige geschriften. Steunend op deze Italiaanse tractaten, in het bijzonder op Pietro Cataneo's *I Quattro primi libri di architettura* (Venetië 1554), heeft Simon Stevin een Nederlandse versie van de ideaalstad opgesteld,

getiteld *Vande oirdeningh der steden* (geschreven vóór 1594, maar pas in 1649 gepubliceerd). Hierin wordt over een ander ideaal gesproken dan dat van Moreelse of dat van de Amsterdamse regenten, die er ook alleen maar op uit waren om voor zichzelf een chique woonomgeving te laten aanleggen. In de rechthoekige, mathematisch ingedeelde stad van Stevin is alles in één samenhang gezien. Het geheel van grachten, straten, pleinen en bebouwing is opgevat als een rationele, logische constructie, volkomen beheersbaar. Toevalligheden zijn uitgesloten.

De ideeën over ideaalsteden zijn in Holland voornamelijk geïntroduceerd door middel van de vestingbouwkunde en sinds 1600 via de Leidse opleiding in de vestingbouwkunde en de landmeetkunde. Vreemd genoeg zijn de resultaten van de in Leiden opgeleide ingenieurs meer in de Scandinavische landen te vinden, een gevolg van de stedenbouwkundige opdrachten die de renaissance-vorst Christiaan IV van Denemarken heeft gegeven aan ondermeer Johan Sems, Abraham de la Haye en Isaïc van Geelkercken.

Belangrijke architecten, zoals Jacob van Campen en Pieter Post hebben minder aandacht gehad voor de renaissance denkbeelden over de ideale stad dan de Leidse ingenieurs. Een uitzondering vormt Salomon de Bray die in 1644 een ontwerp had gemaakt voor de uitleg van Haarlem. Hij blijkt theoretisch goed onderlegd te zijn. Zijn stadsuitleg was onderdeel van een zestienhoekige omvesting met de Grote Kerk als middelpunt. Bij zijn overwegingen spelen de in de renaissance gangbare schoonheidsopvattingen een belangrijke rol. In zijn *Bedenckingen over het uytleggen en vergrooten der stad Haarlem...* (gepubliceerd in 1661) formuleerde De Bray heel duidelijk zijn stedenbouwkundig ideaal. Want de voorstad die toen nog „woest en vol disordre (was) met kromme Weghen en Lanen, nauwe Steeghen en Sloppen”, moet men „herschicken en verbeteren, met rechte ende welgheschickte Straaten, en Graften, en Pleyen, alle nae beste ordre”. Schoonheid ziet De Bray, in overeenstemming met de renaissance theoretici juist in de door God („Oppersten Bouw-meester”) geschapen kosmos, waarin harmonische proporties grondslag zijn, zoals die vooral tot uitdrukking komen in

het menselijk lichaam (de kroon op de Scheping). Elementaire meetkundige figuren golden in de renaissance als symbolen van het volmaakte.

Het tractaat van Stevin, dat gebruikt werd aan de Leidse opleiding, heeft deel aan dezelfde kunstopvatting als door De Bray onder woorden is gebracht.

Na een uitgebreid beeld te hebben gegeven van de renaissance opvattingen over stedenbouw, geeft Taverne in het tweede deel van zijn proefschrift een minutieuze beschrijving van het proces van stadsuitbreiding in Amsterdam, Leiden, Utrecht en Haarlem. Hij geeft geen opsomming van alle Nederlandse stedenbouwkundige projecten uit het behandelde tijdvak, maar noemt wel terloops enkele andere, vergelijkbare plannen, zoals die van Constantijn Huygens in Den Haag en de nieuwstad in Groningen. Geen inventarisatie dus, maar wel een veelomvattende behandeling van vier belangrijke steden. Alle aspecten van die uitbreidingen komen aan bod: politieke, economische, sociale, vestingbouwkundige, architectonische, demografische en industriële.

De werkelijkheid van die stadsuitbreidingen wordt beschreven als een vrijwel aaneengesloten reeks mislukkingen. Het vergroten van een stad was zeer kostbaar (vooral door de aanleg van vestingwerken), zeer lang durend en steeds in hoge mate bepaald door politieke en economische factoren. Tegengestelde belangen en kortzichtigheid hebben vaak remmend gewerkt. Aan de denkbeelden van Stevin wordt eigenlijk nergens recht gedaan, behalve tot op zekere hoogte in de noordelijke uitleg van Leiden door de landmeter Jan Pietersz. Dou (1611). De Amsterdamse vergrotingen zijn verbrokken, missen een totaalconceptie. Taverne wijst op de totstandkoming van de Jordaan zonder rationeel plan, als in de middeleeuwen gebaseerd op de landelijke verkaveling. Verder is het opvallend dat de 17de eeuwse kerken (Zuider-, Noorder- en Westerkerk) geen vooraanstaande plaats hebben gekregen. Hun plaats is bepaald door de ruimten die bij de verkaveling der woonerven zijn overgebleven.

In Utrecht waren de plannen van Moreelse (1664) en van Everard Meyster (1670) te groot-scheeps om uitgevoerd te worden. In Haarlem

bleek de uitgevoerde uitleg van 1671–1675 naar de plannen van Erasmus den Otter op onjuiste prognoses omtrent de toeloop van uitheemse kooplieden en industriëlen te berusten en de nieuwe stadswijk werd pas in de 19de eeuw volgebouwd.

De noordelijke uitleg van Leiden is door het grote woningtekort snel volgebouwd met kleine huisjes, geheel afwijkend van de gedifferentieerde bewoning die de stadsregering voor ogen had gestaan. Het regelmatige plan van uitleg voor de Waard (1658) van Jan Jansz. Dou kon evenmin tot een goed einde komen. De grote behoefte aan kleine percelen doorkruiste de idealen.

Het renaissance motief van de ideaalstad zoals dat door Stevin is opgevat en bekend moet zijn geweest aan de in Leiden opgeleide landmeters, heeft weliswaar overal sporen in de wijze van stadsaanleg nagelaten, maar heeft minder indruk gemaakt op stadsregeerders. Van de stedenbouwkundige smaak van mensen als Moreelse, Meyster, Huygens en de Amsterdamse regenten is trouwens ook niet veel terecht gekomen. Hun voorkeur voor brede, met bomen beplante grachten is wel goed gerealiseerd in de Amsterdamse grachten. In deze mode past ook het voorstel, in 1614 gedaan, om in plaats van de Keizersgracht een boulevard („belle videre”) met bomen aan te leggen in de trant van het Haagse Voorhout. Maar dergelijke ideeën, meer gericht op het scheppen van exclusieve woonbuurten, hebben weinig te maken met de rationele, ordenende denkbeelden van Stevin.

Doordat Taverne de geschiedenis van de stadsuitleg tussen 1580 en 1680 beschreven heeft aan de hand van vele, uiteenlopende bronnen, waaruit overvloedig is geciteerd, is aan de lezer ruime mogelijkheden gelaten om de aspecten die hem interesseren verder uit te zoeken.

Een uitstekend onderwerp voor een nieuwe studie lijkt mij de functie van landmeter als architect in de 17de eeuw. Landmeters blijken niet alleen een groot aandeel te hebben gehad in de vormgeving van stedelijke uitbreidingen, maar zij ontwierpen ook huizen. Hier ligt een lacune in de geschiedschrijving van de Nederlandse architectuur uit de 17de eeuw.

Ontvangen 23 mei 1979

W. F. DENSLAGEN

KNOB

VERSLAG VAN DE ALGEMENE LEDENVERGADERING VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND OP ZATERDAG 31 MAART 1979 IN DE SOCIETEIT NARDINC IN DE PROMERSKAZERNE TE NAARDEN.

De presentielijst vermeldt de namen van 57 leden en introducés. De voorzitter, jhr. mr. L. M. Michiels van Kessenich, *opent* de vergadering. Hij spreekt er zijn vreugde over uit dat deze winterbijeenkomst, die oorspronkelijk voor 17 februari was geconvoceerd maar toen in verband met de barre weersomstandigheden moest worden afgelast, opnieuw zoveel belangstellenden heeft getrokken. In januari j.l. was het tachtig jaar geleden, dat de Oudheidkundige Bond werd opgericht. In verband met de bekende zorgelijke geldelijke omstandigheden heeft het bestuur gemeend die datum onopgemerkt te moeten laten voorbijgaan, hetgeen niet wegneemt dat wij ons voor een verjaarscadeau — bij voorkeur in het financiële vlak — alsnog houden aanbevolen. De voorzitter geeft dan het woord aan architect C. G. Scheltema, die in het kort iets zal vertellen over de geschiedenis van de ruimte, waarin wij ons thans bevinden.

De heer *Scheltema* brengt in herinnering dat in 1679 — dus precies 300 jaar geleden — aan de aannemer Promers de opdracht werd verstrekt voor de bouw van een bastion, waaraan na de voltooiing in de volksmond de naam „bastion Promers” is gegeven, waaronder het nog heden ten dage bij iedere inwoner van Naarden bekend is. In 1875 werd in het bastion een kazerne gebouwd in twee gedeelten; de zgn. *appèlplaats* is later overdekt en in één van de lokalen zijn wij thans bijeen.

De voorzitter stelt vervolgens aan de orde de *notulen* van de op 16 juni 1978 te Leeuwarden gehouden ledenvergadering, die zijn afgedrukt in het Bulletin van november 1978, blz. 232 e.v. Zij worden ongewijzigd vastgesteld.

Onder de *ingekomen stukken* vallen berichten van verhindering te vermelden van de bestuursleden Asselbergs, Van Helbergen, Van Mosselveld, Van de Rijt en Vroom alsmede van de heer van Asperen de Boer. Gelukwensen naar aanleiding van het tachtigjarig bestaan zijn ontvangen van de heer Korf, oud-bestuurslid en lid van de redactiecommissie voor het Bulletin, en van ar-

chitect Oele te Kapelle. De Staatssecretaris van C.R.M. heeft bij beschikking van 15 maart 1979 een bijdrage van f 5 000,— verleend in de kosten van het publiceren van het Archeologisch Nieuws in het Bulletin.

Aangezien de penningmeester buitenslands vertoeft en de leden van de *commissie* tot het *nazien* van de *rekening* over het verenigingsjaar 1978, de heren C. A. Baart de la Faille en ir. W. E. van Rijswijk de Jong, geen van beiden ter vergadering aanwezig kunnen zijn, volstaat de voorzitter met het voorlezen van het terzake op 13 februari 1979 opgemaakte proces-verbaal. Daaruit blijkt dat de financiële positie van de Bond is verbeterd. Sloot de balans aan het einde van het jaar 1977 met een positief kapitaal van f 5 000,—, per ultimo 1978 was dit aangewassen tot rond f 39 000,—, hetgeen te danken is aan een voordelig saldo van de exploitatierekening van het Bulletin ad f 34 000,—. Deze op het oog gunstige cijfers houden evenwel verband met een drastische bezuiniging op de drukkosten van het Bulletin, waardoor de omvang van het orgaan vrijwel tot het absolute minimum is teruggebracht. De kascommissie stelt de vergadering voor, de penningmeester te *déchargeren* over het door hem gevoerde beheer. De vergadering hecht daaraan met applaus haar goedkeuring.

De *voorzitter* wil naar aanleiding van het financiële verslag nog enkele opmerkingen maken. De gedwongen bezuinigingen hebben het toch al magere postuur van de Bond nog verder afgeslankt. In 1979 zal het Bulletin een kwartaalblad worden en nog maar viermaal verschijnen. In geldelijk opzicht is onze toekomst hoogst onzeker. De Oudheidkundige Bond is vermoedelijk de laatste landelijke vereniging op haar terrein, die het zonder subsidie van de overheid moet stellen. Met uitzondering van het Bulletin houden de activiteiten van onze vereniging geen gelijke tred meer met haar doelstellingen. Daarom blijven wij hopen dat het Ministerie van C.R.M. door het verlenen van een jaarlijkse subsidie de Bond gelegenheid zal geven zijn doeleinden te realiseren.

Het instellen van een eigen, bescheiden bureau is daarvoor absoluut noodzakelijk. Onze oudvoorzitter prof. Temminck Groll heeft ons daartoe ruimte aangeboden in zijn woonhuis te Driebergen. Wij hebben een jonge, afgestudeerde kunsthistorica bereid gevonden tegen een bescheiden salaris gedurende één dag per week voor ons werkzaamheden te verrichten. Maar onze huidige financiële positie staat niet toe, haar salaris gedurende een aantal jaren te garanderen. Uit het huidige batige saldo over het verenigingsjaar 1978 hebben we evenwel de moed geput, dit voor één jaar te proberen. Het is immers hoogst onbevredigend dat de Bond door gebrek aan geld zijn activiteiten moet beperken tot het uitgeven van een (mager) Bulletin en dat andere, even belangrijke zaken moeten blijven liggen.

De heer *Wijdooge* zou graag in het Bulletin de rubriek „Monumentennieuws” zien herleven. Voorts dringt hij aan op het opnemen van meer advertenties, waartoe misschien een acquisitie-apparaat kan worden ingeschakeld. De *voorzitter* zal zich hierover met de hoofdredacteur verstaan; hij stelt wel vast dat het Bulletin minder „deftig” is geworden, hetgeen stellig een verbetering is.

Tot lid van de *commissie* tot het nazien van de *rekening* van de penningmeester over het verenigingsjaar 1979 benoemt de vergadering de heren ir. W. E. van Rijswijk de Jong en C. G. Scheltema.

Bij de *rondvraag* dringt mevrouw *Cremers* aan op meer belangstelling van de Bond voor de *omgeving* van het monument; zij heeft de indruk dat dit facet van de monumentenbescherming te veel over het hoofd wordt gezien. De *voorzitter* erkent dat dit facet zeker tot de belangstellingsfeer van de Bond behoort; hij nodigt mevrouw *Cremers* uit, haar opvattingen hierover op papier te zetten ter publicering in het Bulletin. De heer *Van Pelt* zou het toejuichen indien het Bulletin meer op actuele zaken kan inhaken. Als voorbeeld noemt hij de behandeling voor de Raad van State van het door de Bond ingestelde beroep tegen de door de minister van C.R.M. verleende vergunning tot afbraak van het pand Breestraat 127-129 te Leiden ten behoeve van nieuwbouw voor C. en A. De *voorzitter* is overtuigd van het belang van actualiteiten, maar meent dat de Bond zich in het algemeen tot zijn wetenschappelijke taak moet beperken; we moeten niet streven naar een doublure van de taken, die b.v. de Bond Heemschut zich heeft gesteld.

De heer *Kuyper* acht de tegenstelling „Heemschut richt zich op de praktijk, de Oudheidkun-

dige Bond op de theorie” gekunsteld; deze lopen door elkaar heen. Hij wijst voorts op de lacunes in de bestaande Monumentenwet. Ligt het niet op de weg van de Bond een werkgroep in het leven te roepen die verbeteringen of aanvullingen voorstelt? De *voorzitter* geeft toe dat de Bond niet alleen theoretisch te werk gaat; zie b.v. de door de Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming ingestelde werkgroep Boerderijenbehoud, waarin de Bond een actieve inbreng heeft. Wat de wijzigingen van de Monumentenwet betreft: het maken c.q. wijzigen van een wet is een zeer moeilijk, interdepartementaal stuk werk. Hij zou zich kunnen voorstellen dat een werkgroep uit de Bond lacunes in de huidige wet signaleert en desiderata ventileert; hij zal dit graag in het bestuur aanhangig maken.

De heer *Luykx* vraagt of de Bond aandrang kan uitoefenen om een object op de lijst van beschermde monumenten geplaatst te krijgen. De *voorzitter* antwoordt dat dit geen gebruikelijke gang van zaken is, maar het is wél mogelijk.

De heer *Van Pelt* doet enkele mededelingen over de onder de studenten ontwikkelde activiteit. De wenselijkheid, het beleid van de Bond op enkele punten te wijzigen, heeft geleid tot het opstellen van een discussienota, die binnenkort aan het bestuur zal worden aangeboden. De *voorzitter* toont zich dankbaar voor het „meedenken” van de jeugdleden en wacht de nota met belangstelling af.

Nadat de heer *Scheltema* de ontwikkeling van de stad Naarden in het kort heeft geschetst, *sluit* de voorzitter om 12.40 uur de vergadering.

Vóór de vergadering hadden de deelnemers zich rond 11 uur verzameld in restaurant „De Kapschuur” in de onmiddellijke nabijheid van de Grote of St.-Vituskerk. Aangezien op het laatste moment de kerk pas na 12 uur ter beschikking bleek te zijn — de organisatie van deze bijeenkomst heeft een groot improvisatietalent gevergd, waarover het echtpaar Scheltema en zijn medewerkers gelukkig in ruime mate bleken te beschikken — werden de bezoekers van de vergadering soepel doorverwezen naar het Adriaan Dortsmanplein, waar in de in de Promerskazerne gehuisveste sociëteit Nardinc een ludiek onderkomen voor de vergadering was gevonden. De afstanden in de vesting Naarden zijn klein, zodat het gezelschap overeenkomstig het programma tegen 13 uur de kerk kon betreden. Voor de velen, die de resultaten van de in 1978 gereed-

gekomen restauratie nog niet hadden aanschouwd, wat dit een ware belevenis. In de immense blanke ruimte gaat de blik als vanzelf omhoog naar de unieke serie schilderijen op het houten tongewelf. De panelen tonen telkens een episode uit het Oude Testament aan de zuidzijde en een daarmee corresponderende episode uit het Nieuwe Testament aan de noordzijde. Zij dateren uit 1518 en zijn vermoedelijk gemaakt door een groep schilders rond Jacob Cornelisz. van Oostzanen. Het koor wordt aan de westzijde afgesloten door een rijk bewerkt houten hek uit 1531. In de omtimmerde kuip van de 17de eeuwse preekstoel zijn tijdens de restauratie gotische briefpanelen teruggevonden, die nu tot een gotische kansel zijn samengevoegd. In het koor geeft mevrouw Scheltema-Vriesendorp een aandachtig beluisterde inleiding over de bouwgeschiedenis van de kerk. Daarna bestaat gelegenheid in de kooromgang een eenvoudige broodmaaltijd te nuttigen en al rondwandelend en pratend het gebouw te bekijken. Tussen 14 en 15 uur vindt onder leiding van — alweer! — het onvermoeibare echtpaar Scheltema, mevrouw Ochse en de heren Bredman en Pouw een interessante wandeling door Naardens binnenstad plaats.

Nadat iedereen weer in het koor van de kerk heeft plaatsgenomen opent voorzitter Michiels van Kessenich om 15.15 uur de *studiebijeenkomst*, die als onderwerp heeft „Aanpassing van monumenten aan hedendaags gebruik”. De voorzitter zegt dat de burgemeester van Amersfoort, die was aangezocht om als leider van het „forum” op te treden en die voor de oorspronkelijk op 17 februari belegde bijeenkomst de uitnodiging had aanvaard, vandaag helaas is verhinderd. Hij zal proberen nu zelf als gespreksleider te fungeren en hij stelt de leden van het forum aan de vergadering voor: architect Bart van Kasteel te Amsterdam, architect Walter Kramer te Amersfoort en kunsthistoricus Peter Karstkarel te Leeuwarden. Het lijkt hem goed, de drie forumleden in de gelegenheid te stellen ieder een korte inleiding te houden en hij geeft daartoe graag eerst het woord aan de heer *Kramer*. „Aanpassing van monumenten aan hedendaags gebruik”. Om wat voor monumenten gaat het? Individuele gebouwen, groepen huizen of gehele dorpen en steden? Naarden, waar we nu zijn, is in feite één groot monument.

Het feit, dat wij nu nog zoveel gebouwen, dorpen en steden uit voorbije eeuwen hebben, toont aan dat die monumenten inderdaad de tijd getrotseerd hebben. Ze hebben zich in al die

honderden jaren dus kennelijk aangepast aan dat „hedendaags gebruik”.

Het onderwerp „aanpassing van monumenten aan hedendaags gebruik” zouden we uit dien hoofde kunnen zien als een gemeenplaats. Toch is er kennelijk iets meer aan de hand dan het alleen maar bevestigend beantwoorden. Zo is het begrip restaureren de laatste jaren sterk veranderd. En verandert nog steeds. Het laat zelfs vele interpretaties toe. Volgens sommigen té veel. Overigens dient het „restaureren nú” naar mijn mening losgekoppeld te worden van vastomlijnde definities en dogma's. „Restaureren nú” betekent een veelomvattend gebeuren, waarin de mogelijkheid open dient te zijn voor reconstructie, conservering, toevoeging en bouwen anno 1979. Of het nu gaat om herstellingen van huizen en kerken of het restaureren van een gevelwand of stadswijk. Van bepaalde zijden wordt het predikaat dogma ontkend maar in de praktijk blijkt maar al te vaak het tegendeel... Conservering is de makkelijkste oplossing. Vooral voor bang uitgevallen lieden of niet geheel ter zake deskundigen. „Je brandt je vingers er niet aan”, en „gebruik de fixeerspuit maar”, of, „behandel het huis of de stad als een mottenballenvloot”. Een hoogst benauwende gang van zaken. Niets is erger dan conserveren alléén. De aanbidding, zelfs heiligverklaring van wat gisteren is gebouwd. Trouwens, de „Beatles” zingen er ook over in hun lied „Yesterday”.

Een soms té krampachtig vasthouden aan bepaalde zgn. kunsthistorische interieur- en exterieurwaarden kan het gebruik van een gebouw en de functie van een stad of dorp in negatieve zin ontwikkelen. Het negeren van een nieuwe functie of een aanpassing betekent het begin van verval en daarna verlies. Als deze conserverende gedachte alléén veel eerder was gevallen, dan hadden we nu zeker niet zoveel oude gebouwen en dorpen en steden meer gekend. Juist in onze tijd, met zijn vele problemen rond leegstaande kerken, zijn meer bewoonde staten en stinsen, de terugloop van het boerderijenbestand, enz.

Naast de terecht grote groep van individueel beschermde monumenten hebben we sinds kort ook een nieuwe groep die er terloops is bijgekomen: de zgn. beeldbepalende panden. Naar analogie van de sluikreclame zou je hier van sluiksmonumenten kunnen spreken. Zij vormen soms een veelvoud van het eigenlijke monumentenbestand.

Daarnaast worden veel gebouwen voor plaat-

sing op de monumentenlijst voorgedragen uit angst voor wat er mogelijk in de plaats zou kunnen komen. Vooral Amsterdam heeft daar een sterk handje van.

Overigens heeft op het gebied van het restaureren nog een grote accentverschuiving plaatsgehad. Naast het restaureren van afzonderlijke en openbare gebouwen is de woonhuisrestauratie en daarmee samenhangend het herstel en behoud van cultuurhistorisch waardevolle stads- en dorpskernen een belangrijke rol gaan spelen. Dat is er zeker niet voor in de plaats, maar er naast gekomen.

Nog kort iets over het onderwerp: „Aanpassing van monumenten aan hedendaags gebruik”. Net zoals de oude binnenstad zich niet moet en mag aanpassen aan het rijdend verkeer, maar het rijdend verkeer zich moet aanpassen aan de historische stad, zo zal ook het monument zich niet moeten aanpassen aan het hedendaags gebruik, maar het hedendaags gebruik aan het monument. Indien we alleen al dit laatste als uitgangspunt accepteren is naar mijn mening de grondslag gelegd voor een behoud van individu en totaliteit, waardoor functie en respect in elkaar grijpen en geruisloos in elkaar vloeien.

Vervolgens geeft de heer *Van Kasteel* zijn visie op het onderwerp van deze bijeenkomst:

In „Het zoeken naar de verloren tijd” maakt Proust herhaaldelijk gewag van de geur, die hem in de neus komt en dan herinnert aan een huis, dat jaren geleden bezocht werd en alle details van een ruimte of een ontmoeting komen weer boven. Herinnering en monument liggen niet ver uiteen; Proust had bovendien een speciale belangstelling voor architectuur. Hoe zit dat nu met de veranderende functies bij monumenten? Boerderijen ruiken niet meer naar mest, maar naar deodorant; pakhuizen niet meer naar tabak, maar naar hotel-tapijt. Een oud Spaans landhuis in Columbia heeft een heel andere lucht dan een paar kilometer verderop liggende bungalow, lekkerder? Ach nee, het eerste ruikt naar een gedoofd houtvuur, thijm en rozemarijn die aan het plafond hangen, en de andere naar de parfum van de beeldschone vrouw des huizes. Ook Proust kende beide geuren, in het ene geval kan je het huis wel uittekenen, in het andere alleen de vrouw als je dat zou kunnen. Het souterrain op de Keizersgracht ruikt in plaats van naar pompwater nu naar badschuim en dat is toch ook heel goed. Flarden van het net vertelde komen in je op als een journalist van een der grote bladen je belt:

waarom maak je van de Hollandse Manège te Amsterdam geen congreszaal, veel beter te exploiteren. Van paardemest naar aftershave ....., ach daar zou best wat aan te doen zijn: namaak paardemestgeur in de air-conditioning maar er zijn functieveranderingen in monumenten, die onaanvaardbaar zijn, het gebouwde belachelijk maken. Maar als je denkt aan een uitspraak van Meischke: „het behoud van een monument is in grote mate afhankelijk van het gebruik” en aan een uitspraak van Lammers: „beter wonen dan kantoren aan de grachten”, dan zeg ik „je kunt die prachtige zalen toch niet in woon- en slaapkamers gaan indelen”. Ach, niet getreurd, de maatschappelijke ontwikkeling maakt dat zo om de honderd meter nog of weer één gezin woont aan de Keizersgracht en daartussen deelt men nu de huizen in comfortabele flats.

Maar wat is nu één van de belangrijkste redenen dat wij zoveel monumenten hebben? Dat is hun gedegen constructie, hun flexibiliteit in functioneren, de individualiteit, ook al woon je maar in een „laatje”; de zuurstok smaakt lekkerder dan in een appartement in het Amsterdamse Osdorp, zo is dat. Wij leven in een tragische architectuurperiode.

Na de periode „restaureren tot de dood erop volgt” zijn we nu in de nog voorzichtiger consolidatie-periode aangeland: laat zien hoe het gebouwde „gegroeid” is... Laten we echter proberen met vakkennis de karakteristiek en structuur te herkennen, „op zoek naar de verloren tijd” zei Proust, en dan de blijmoedigheid hebben er iets aan te durven bijdragen, nu!

Tenslotte benadert de heer *Karstkarel* het thema aldus:

In de memorie van toelichting op de Wet op de Stadsvernieuwing worden enkele aspecten van de huidige situatie in de stadsvernieuwing geschetst. De culturele aspecten komen hierin maar zeer summier aan de orde. In een passage over de beeldende kunst in de te vernieuwen en te verbeteren stadsdelen loopt de Regering nauwelijks achter de feiten aan; in artistieke en kunstcritische kringen staat de „omgevingsvormgeving”, het zintuiglijk gebruik van kunst in de stedelijke omgeving, pas sinds kort ter discussie. De aandacht voor de gebouwde omgeving, waarvan in de memorie sprake is, is verheugend. Letterlijk wordt daar gezegd: „Van groot belang in cultureel opzicht is ook de zorg voor de gebouwen — woningen en andere — die een zekere betekenis hebben als monument. Men gaat daarbij steeds meer

gewicht toekennen aan monumenten van bescheiden aard, die weinig meer bieden dan een goede hoofdvorm en goede verhoudingen. Zij vormen echter gewoonlijk de meerderheid van de panden, die tot een historisch stads- of dorpsbeeld behoren en ze bepalen daarmee het totale beeld". En even verder: „In verschillende steden (b.v. Deventer, Heusden, Maastricht, Middelburg) is door een dergelijk restauratiebeleid, na een periode van langzaam voortschrijdend verval van de historische binnenstad, een duidelijke keer ten goede waar te nemen. De verwachting is gerechtvaardigd dat deze ontwikkeling zich zal voortzetten". De memorie neemt voorts een (zij het schetsmatig) duidelijk standpunt in ten aanzien van de historisch gegroeide infrastructuur. „Aanpassing van monumenten aan hedendaags gebruik", het thema van deze bijeenkomst, dient ook te gelden voor stedelijke structuren. Voor een structuur als Naarden, bijvoorbeeld, waar wij nu te gast zijn. Het is duidelijk dat wij mensen ons gedrag dikwijls zullen moeten aanpassen aan het stedenbouwkundige monument. Verontrustend is daarom het gemak, waarmee de verkeersgebruiker per auto de vesting Naarden kan binnenkomen. Er zijn stedelijke structuren, die verkeers-technisch moeten worden ontzien. Een aangepast gedrag zal soms nodig zijn bij een aanpassing van een monument in het kader van de gebruikskwaliteit.

Het monument stelt niet alleen eisen vanwege zijn bouwkundige en bouwkunstige geschiedenis, maar er moet ook rekening worden gehouden met de geschiedenis van gebruik en bewoning. Door de eeuwen heen is er „aangepast". Het historisch gebruik van een monument moet bekend zijn om een modern gebruik te kunnen beoordelen. Aan die „gebruiksgeschiedenis" is in ons land nog weinig gedaan. De liturgiewetenschap is zich aan het ontwikkelen en kan een bijdrage leveren aan de geschiedenis van de kerkenbouw, maar wat weten we van de geschiedenis van b.v. de rijstpellerijen aan de Zaan of van de stoomzuivelfabrieken in Friesland? Wat willen we voor toekomstige gebruiksfuncties scheppen als we het historische gebruik niet kennen? In het hele proces, dat niet alleen een bouw- of restauratieproces is, maar ook demografische, sociale en ecologische facetten kent, past een behoorlijk onderzoek zowel naar de bouw als naar het gebruik van de omgeving. Daarna kan een keuze worden gedaan voor het toekomstig gebruik. Kan zo'n keuze aan de eigenaar worden overgelaten? Mag hij van een binnenstadskerk

een parkeergarage of een supermarkt maken? Mag, omgekeerd, een flatbewoner zijn ruimten „monumentaliseren" door plavuizen op de vloer te leggen en balken onder het betonnen plafond aan te brengen? Er zijn legio voorbeelden van ongelukkige keuzen, die wel eens leiden tot vermakelijke accentverschuivingen in de gebruiksgeschiedenis. Gebruikskwalitatieve modernisering zijn minder erg dan kwasi-historische, nostalgische aanpassingen.

Zorg voor de monumentale omgeving kan soms het voortzetten van de geschiedenis betekenen door een kwalitatieve nieuwbouw en een goed gebruik. De voorgenomen bouw van een stadskantoor achter het historische raadhuis van Naarden zal een bedenkelijke structurele vergroving meebrengen en is daarom niet toelaatbaar.

Na deze inleidingen wordt de discussie geopend door ir. *Hondius*, de ontwerper van het nieuw te bouwen stadskantoor te Naarden. Hij stelt dat vergroting of uitbreiding van bestaande gebouwen door de eeuwen heen altijd heeft plaatsgevonden; vele thans nog aanwezige renaissance spitsen op gotische torenrompen bewijzen dat men daar toen weinig moeite mee had. Tegenwoordig ligt dat wel moeilijker, omdat men na de oorlog ontwend is geraakt aan de „gesloten bouwblokken", die onze binnensteden vroeger kenmerkten. De nu in de mode zijnde „open bouwwijze" kan de architect soms in een crisissituatie brengen, wanneer, zoals in Naarden, weer op een gesloten bouwblok moet worden teruggegrepen. Is er een nieuwe cultuurperiode op komst? Misschien — maar die kan lang op zich laten wachten. Het staat vast dat bij een monument de architect zeer bescheiden en voorzichtig te werk moet gaan. In Naarden heeft hij bewust gestreefd naar een zodanige hoogte van het nieuwe kantoor, dat het aansluit op de omringende bebouwing. Het volume van het kantoor zal zeker niet groter zijn dan dat van het elders in de vesting gelegen historische Arsenaal!

De *voorzitter* vraagt zich af of de hedendaagse overheidsbegeleiding de architecten niet teveel remt in hun inventiviteit. Hij kan zich voorstellen dat, als men nú een kasteel als b.v. Middachten zou willen bouwen, dat op grond van de bestaande voorschriften zou worden verhinderd. Toch hebben we aan dergelijke geniale architectonische erupties in vroeger eeuwen tal van hoogst interessante gebouwen te danken.

De heer *Van Kasteel* is van mening dat het de architect tegenwoordig vaak erg moeilijk wordt

gemaakt; hij moet wel van heel goeden huize komen om de moed niet te verliezen! Zowel overheid als burger tonen zich uitermate voorzichtig. Gelukkig bestaan er elementen, die niet van die van vroeger verschillen, b.v. de tegenstellingen hoog/laag of licht/donker.

De heer *Scheltema* is het met de heer *Karstkarel* eens dat de vesting Naarden als één monument is te zien, aangepast aan het hedendaags gebruik. Maar dat impliceert verkeer en daarom lijkt het hem niet juist, dat *Karstkarel* het autoverkeer daar zou willen verbieden. De heer *Karstkarel* antwoordt dat de voetganger in de vesting nu permanent in levensgevaar verkeert.

De heer *Wijdooge* vraagt zich af, wat onder „hedendaags gebruik” wordt verstaan. Kennen we alle mogelijkheden? Er zijn veel meer monumenten dan mogelijkheden voor een nieuw gebruik.

De heer *Van Kasteel* heeft in zijn praktijk als architect bewust meegewerkt aan functieverandering van een monument; zo heeft hij van een weeshuis een museum gemaakt en van een patrierschuis een laboratorium. Maar er zijn grenzen: een autogarage of flats in een kerk gaat hem te ver.

De heer *Kramer* meent dat we niet te snel moeten veroordelen. Beoordelen is beter. Bij het veranderen van de bestemming van b.v. een kerk moet de piëteit ook een rol spelen. Hij geeft de voorkeur aan totaal afbreken van een kerk, gevolgd door het bouwen van flatwoningen ter plaatse boven het „opdelen” van een kerk in appartementen. Hij is het voorts niet eens met de gehoorde kritiek op de historiserend nieuw gebouwde Allingastate in het Friese Allingawier. Het is goed gedaan, waarom dan dit veroordelen?

De heer *Karstkarel* heeft bezwaar tegen een herhaling van de geschiedenis met hedendaags materiaal; een gebouw als Allingastate met zijn optelsom van oude elementen werkt vervalsend. De heer *Luykx* wijst er op dat nieuw bouwen in oude stijl in België op grote schaal plaatsvindt; als het goed gebeurt, kan men er vrede mee

hebben. Bij een nauwkeurige beschouwing van de bebouwing langs het Amsterdamse Museumplein blijken de meeste villa's ook „nieuw-oud” te zijn!

De *voorzitter* acht een streng toezicht van de overheid op het bouwen toch wel heel belangrijk. De situatie in ons buurland België, waar ten aanzien van bouwen „alles mag”, geeft te denken. De vraag rijst wat we met ons assortiment historische gebouwen moeten doen. Hier in Naarden functioneert het bestaande raadhuis blijkbaar niet meer voldoende in het bestuurlijk gebeuren. Er moet een uitbreiding, een stadskantoor komen. *Karstkarel* wil het historische Arsenaal daartoe bestemmen. Maar dan verliest het oude raadhuis een deel van zijn functie. Indien het gemeentebestuur helemaal buiten de vesting wordt gehuisvest, is het raadhuis als zodanig volledig ten dode opgeschreven. Bij uitvoering van het plan-Honius blijft het zijn functie behouden.

De *voorzitter* meent de *conclusie* te mogen trekken dat ten aanzien van een monument architecten veelal anders denken dan kunsthistorici. Architecten werken met een gebouw, dat een bestemming heeft, terwijl kunsthistorici datzelfde gebouw zien als een studieobject, waarvan moet worden voorkomen dat het door slooping teloor gaat. Over de toelaatbaarheid van „nieuw-oud” bouwen blijkt geen communis opinio te bestaan. Ten aanzien van het monument, dat zijn functie heeft verloren, lopen de meningen uiteen: de één staat radicale slooping voor en acht dat beter dan opdelen in flatwoningen (bij kerk of boerderij, b.v.), de ander laat smaak en gevoelswaarde prevaleren en acht slooping ontoelaatbaar. Het is duidelijk dat we in deze bijeenkomst niet veel verder zijn gekomen dan wat „snuffelen aan de marge” van het gestelde probleem, waarbij tal van belangwekkende punten zijn aangesneden. Indien het resultaat mag zijn dat de aanwezigen door de discussies aan het denken zijn gezet, gevoelen inleiders en bestuur zich rijkelijk beloond!

V. D. M.

Sinds augustus heeft de KNOB een vast bureau, dat gevestigd is in het Huis de Pinto, St. Anthoniesbreestraat 69, 1011 HB Amsterdam. Dit bureau zal iedere woensdag bemand zijn door Marian de Haas en zij is dan bereikbaar onder telefoonnummer 020-277706. Voor al uw vragen, wensen en ideeën kunt u dan bij haar terecht.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND

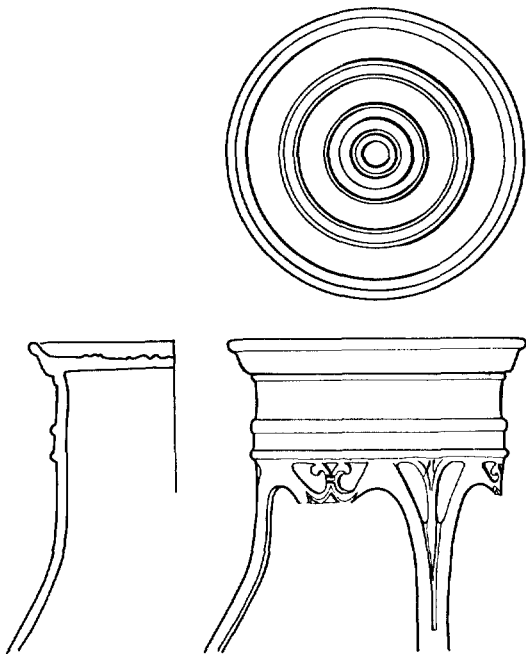
GELDERLAND

Aalst (gem. Brakel)

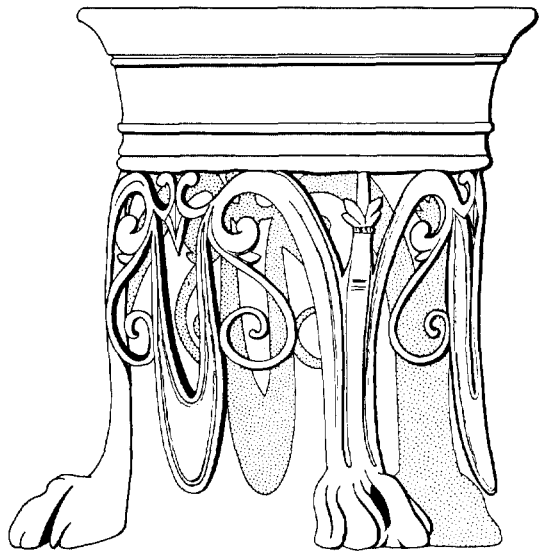
Onlangs werd door amateur-archeologen op het terrein van een sedert lang bekend zijnde nederzetting uit de Romeinse tijd aan de Eendenkade onder Aalst een heerlijk gehavend bronzen voorwerp aangetroffen. Het betreft een fragment van een bronzen driepoot, die zich moeiteloos laat invoegen in de door E. Pernice (—, *Gefässe und Geräte aus Bronze; Die Hellenistische Kunst in Pompeji*, Band IV, 1925, 57–63) beschreven onderzetstukken voor een lamp en wel nader in diens in de vroege Keizertijd gedateerde „*erste Gruppe*”. Het onderhavige stuk is klein van afmetingen. De doorsnede van het opzetvlak meet 6,1 cm, met de rand mee 7,1 cm. Over de hoogte

blijven wij in het onzekere verkeren, maar te denken valt aan een maat tussen 8,5 en 9,0 cm. Van de poten is slechts één nog ten dele bewaard gebleven; waarschijnlijk is hij dicht bij de klauwvoet afgebroken. De stand die deze poot thans inneemt is zonder twijfel een resultante van de algehele verminking die het voorwerp te eniger tijd heeft ondergaan. Deze komt niet alleen niet voor bij de gave stukken, ook valt hij hoegenaamd niet te rijmen met de elegantie die de uitvoering van deze voorwerpen kenmerkt. De poot loopt als gebruikelijk naar boven in twee zijwaarts buigende ranken uiteen. De ruimte tussen deze ranken wordt ingenomen door een bloem(?)-stengel.

Een bekende parallel is de 14 cm hoge en vrijwel gave driepoot die, 100 jaar geleden, in 1879–80 door J. Habets werd opgegraven in de Romeinse villa bij het Backerbos onder Heer, Zuid-Limburg (in — „Uit de nagelaten geschriften van wijlen den Zeer Eerw. Heer Jos. Habets

Afb. 1. Aalst, gem. Brakel, fragment bronzen driepoot, totale hoogte c. 8,5-9 cm. (tekening H. S. Simon, R.O.B.).

Afb. 2. Heer, Backerbosch, bronzen driepoot; R.M.O., Leiden, Hh 262 (tekening H. S. Simon, R.O.B., hoogte 14 cm).

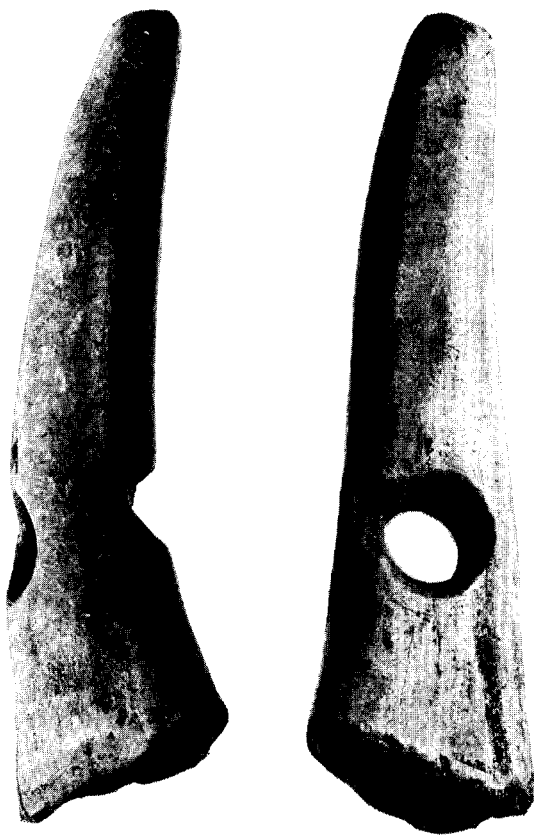
over wegen en gebouwen uit het romeinsch tijdperk, in het Hertogdom Limburg (1)", *Publications de la Société historique et archéologique dans le duché de Limbourg*, XXXII (N.S. XII), 1895, spec. p. 284-5, plaat IV.18 niet geheel correct weergegeven). Het mag zeer opvallend heten dat een voorwerp als dit nu opduikt in een nederzetting waarvan de resten, voorzover tot heden bekend, in geen dele iets bijzonders doen vermoeden omtrent status en allure. De nederzetting kan voorlopig, op grond van de recentelijk en in het verleden gedane vondsten, in de 2de en 3de eeuw worden gedateerd.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst)

NOORD-HOLLAND

De Ark (gem. Zwaagdijk) en Binnenwijzend (gem. Westwoud)

In 1978 meldde de heer T. J. van Meurs uit

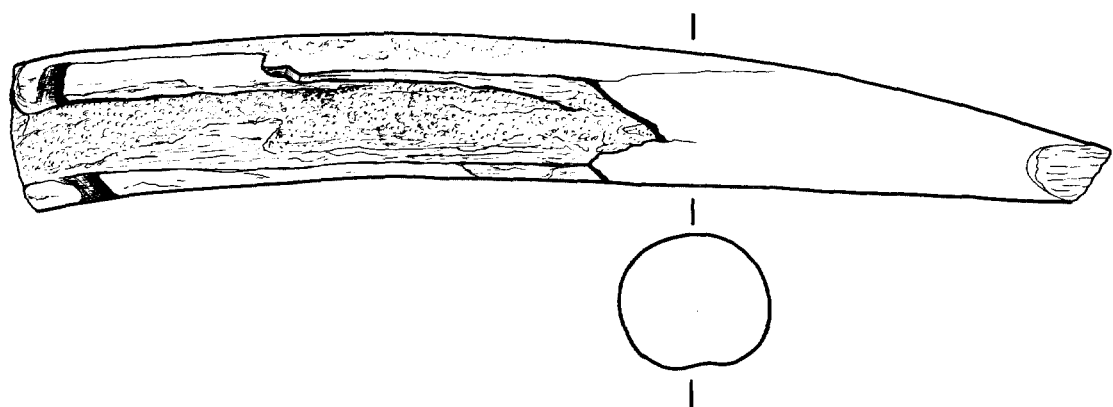
Afb. 3. De Ark, gem. Zwaagdijk. Bewerkt geweastuk (hak?). Lengte 11 cm. Foto I.P.P. (neg. nr. 78-895-23).

Hoogkarspel twee bewerkte geweastukken uit locaties in Westfriesland. Hij heeft ze inmiddels geschonken aan het Westfries Museum te Hoorn (achtereenvolgens inv.nrs. N 1978/VIa, b). Waarschijnlijk heeft het eerste stuk gewei, gevonden nabij de Ark, gem. Zwaagdijk, als hak dienst gedaan. Vermoedelijk stamt het stuk uit de Bronstijd (c. 1250-700 v. Chr.), omdat er aardewerkfragmenten uit deze periode in de nabijheid werden aangetroffen en er een zekere gelijkenis bestaat met de in de R.O.B. opgravingen te Bovenkarspel gevonden geweastukfragmenten (*Jaarverslag R.O.B.*, 1977). De lengte bedraagt 11 cm en op 7,5 cm van de top werd van twee kanten een gat geboord van 1,2 cm in doorsnede. Aan de onderkant zijn nog sporen te zien van de manier waarop het stuk van de geweastuk werd afgekapt. De bovenkant toont een oppervlakte polijsting van 7 cm, een gevolg van het gebruik. Vanwege de geringe afmetingen is het stuk uniek en moet mogelijk een andere verklaring voor het gebruik (fragment van een eg, hark of iets dergelijks) worden overwogen. Aangezien het maar een klein deel van het gewei betreft en vanwege de polijsting kan de diersoort niet met zekerheid worden vastgesteld. Na afweging van de verschillende mogelijkheden is het hoogstwaarschijnlijk een stuk gewei van de eland (*Alces alces* L.) (afb. 3).

Over de functie van het tweede stuk, gevonden nabij Binnenwijzend, gem. Westwoud, valt slechts te speculeren. De datering is eveneens onzeker, enig houvast bieden 17de eeuwse scherven, die op c. 200 m afstand ervan zijn gevonden. Het fragment is 20 cm lang en heeft aan het gedeeltelijk afgebroken uiteinde een doorboring met een diameter van 0,4 cm (afb. 4). Opvallend is dat de aan beide zijden gemaakte doorboringen niet loodrecht op elkaar staan, zodat er alleen maar een touw doorheen getrokken kan worden. Ook dit fragment is over een groot deel van het oppervlak glad gepolijst door herhaaldelijk beetpakken. Het stuk is afkomstig van een gewei van het edelhert (*Cervus elaphus* L.).

Ofschoon geweastukfragmenten ook op import kunnen wijzen, tonen botvondsten uit Hoogkarspel, Medemblik, Andijk en Bovenkarspel aan dat beide soorten gedurende de Midden en Late Bronstijd in West-Friesland voorkwamen. Of de diersoorten ook in de 17de eeuw nog in dit deel van Noord-Holland aanwezig zijn is onzeker, omdat uit die periode alleen geweastukken bekend zijn.

I.P.P., Amsterdam (G. F. IJzereef)

Afb. 4. Binnenwijzend, gem. Westwoud. Bewerkt geweastuk. Lengte 20 cm. Tekening R.O.B. (H. S. Simon).

Lutjebroek (gem. Stede Broec)

In de periode van 26.3 tot 12.4.1979 werd door de vakgroep Middeleeuwse Archeologie van het I.P.P. een proefopgraving gedaan op enkele percelen ten zuiden van de Wijzend (coördinaten 141.95-142.50 en 522.60-522.85). De op de grens van Hoogkarspel en Lutjebroek gelegen terreinen bevinden zich in blok 79 van het ruilverkavelingsgebied „Het Grootslag”. Het onderzoek vond plaats in het kader van de aan de ruilverkaveling voorafgaande systematische veldverkenning in dit gebied door de R.O.B. De R.O.B. beperkte zich tot voor kort wat betreft het opgraven in het ruilverkavelingsgebied tot de periode van de Bronstijd (van Regteren Altena, 1976). Het I.P.P. onderzocht in het kader van de ruilverkaveling „De Vier Noorderkoggen” een aantal Middeleeuwse vindplaatsen. De aanwijzingen voor bewoning op deze vindplaatsen waren veelvuldig: perceelsscheidingen, vuurplaatsen, waterputten, afvalkuilen, huisraad enz. (Hallewas 1977, 1978 en Guiran en Hallewas, 1979). Toch is het bij geen van deze opgravingen gelukt overtuigende sporen van huizen te vinden.

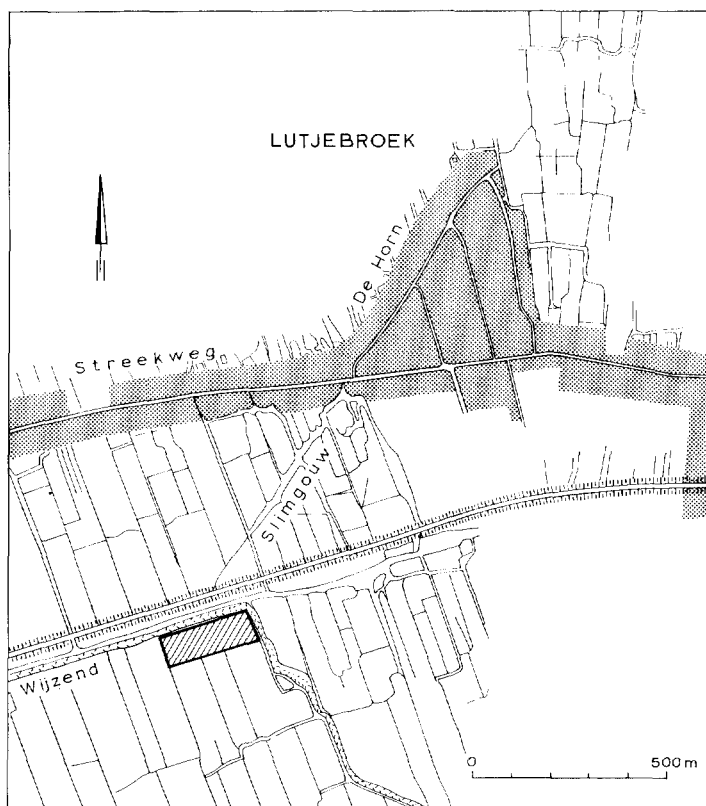
Nu is bij de veldverkenning in „Het Grootslag” van de afgelopen jaren een tamelijk duidelijk beeld ontstaan van de voortgang van de laat-Middeleeuwse (11de-13de eeuwse) ontginningsgeschiedenis in dit gebied (*Jaarverslag R.O.B.* 1977, p. 21-22). De ontginning ging uit van de in de Karolingische tijd bewoonde oeverzone van „het meer van Wervershoof”, en bewoog zich in zuidelijke richting. De nederzettingen werden mee verplaatst, getuige drie aangetroffen kerkhoven ten noorden van de Kadijk, totdat de bewoning zich tenslotte concentreerde in de nog bestaande

dorpen langs de Streekweg. Alleen het kerkhof ten noorden van de huidige kerk van Lutjebroek werd gemist; op bv. de „Kaart van Drechterland en de vier Noorderkoggen” uit 1736 staat echter in de buurt van de Lutjebroekerweel de toponiem „kerkhof” vermeld, zodat deze leemte is opgevuld (zie ook Noordeloos 1956, p. 42).

Om het boven geschetste beeld nader te onderzoeken staan in het veld ons de volgende gegevens ter beschikking:

1. Over het gehele gebied verspreid voorkomende losse vondsten van 11de-13de eeuws aardewerk. Het voorkomen hiervan moet waarschijnlijk worden toegeschreven aan activiteiten als bemesting en ophoging.
2. Concentraties van 11de-13de eeuws aardewerk en botmateriaal, voorlopig nog gekarteerd als veronderstelde nederzittingsplaatsen.
3. De gedeeltelijk nog intacte Middeleeuwse strokenverkaveling. Regelmatig werden dichtgegooide sloten van deze verkaveling bij opgravingen aangetroffen.
4. De veronderstelde kerkhoven ten noorden van de Kadijk.
5. (Huis)terpachtige ophogingen in de huidige dorpen. Of deze ophogingen tot de genoemde periode teruggaan is nog niet archeologisch vastgesteld.

De R.O.B. onderzocht in 1978 het veronderstelde kerkhof ten noorden van Hoogkarspel bij de Klokkeweel. Er werden inderdaad een kerkhof en de resten van de fundering van een Middeleeuws kerkje aangetroffen. Dit bood perspectieven voor het onderzoek naar de veronderstelde nederzittingsplaatsen. Het I.P.P. nam op zich een dergelijke plek te onderzoeken, waardoor ook een

Afb. 5. Ligging van het opgravings-
terrein (gearceerd) langs de Wijzend
(Tekening I.P.P.).

vergelijking met de resultaten in „De Vier Noorderkogen” mogelijk zou worden. Gekozen werden enkele vindplaatsen bij Lutjebroek. Vooral in het noordelijke deel van de schuin op de strokenverkaveling staande lijn van Lutjebroek de Horn-Slimgouw (weg resp. water) werd een vrij groot aantal van deze vindplaatsen aangetroffen (zie ook *Jaarverslag R.O.B.*, 1977, p. 114). Het gebied ten noorden van de Streekweg is echter reeds herverkaveld, zodat onze aandacht op het zuidelijke deel (Slimgouw) gericht moest zijn. Op grond van de wat onregelmatige verkaveling rond Lutjebroek is in de literatuur (Ente 1963, p. 164) wel verondersteld dat er van een oudere („blok-”) verkaveling sprake is, die later min of meer in de strokenverkaveling werd opgenomen. De lijn de Horn-Slimgouw (met eventuele verlenging in beide richtingen) zou dan een oude dorpslijn (ontginningsbasis) geweest zijn (de Cock 1969, p. 164). Bij de veldverkenning waren twee nederzettingssplekken ontdekt aan het zuid-einde van de Slimgouw, ten zuiden van de Wijzend. Het (overigens niet bebouwde) gedeelte ter weerszijden van de Slimgouw was nog niet afgelopen. Ter voorbereiding van het onderzoek

werden deze terreinen afgezocht, met het magere resultaat van één kleine concentratie aardewerk, en een groot aantal losse vondsten (11de-13de eeuw).

Sporen uit de Bronstijd

Het oostelijk deel van de onderzochte terreinen ligt volgens de bodemkaart van Ente op de westelijke flank van een N-Z lopende rug(zavel) van het grote kreeksysteem (van Calais IV B ouderdom) van oostelijk West-Friesland. Het terrein is op de — overigens zeer gedetailleerde — kaart naar het westen toe als kom (klei) gekarteerd, met op het meest westelijke terrein een baggerdek. Bij de opgraving bleek hier echter (een uitloper van) een andere (zavel)rug aanwezig te zijn. Over een oppervlakte van minimaal 60 × 100 m werden hier, naast enkele Middeleeuwse sporen, een groot aantal nederzettingssporen uit de Bronstijd aangetroffen. Aangesneden werden meerdere sloten (waarvan enkele juist op de grens van de klei en de zavel), een tiental cirkelvormige greppels en enkele (paal?)kuilen. De hoogte van de deels recentelijk verploegde zwarte tot grijzige laag op de zavel varieert hier van *c.* 2,10 tot

1,60 m —N.A.P. In de vulling van één van de sloten werd een runderschedel aangetroffen. Al het tijdens de opgraving aangetroffen prehistorische aardewerk behoort tot de vroege groep van Hoogkarspel (determinatie R. W. Brandt).

De Middeleeuwse sporen

Overall binnen het opgegraven terrein is op de klei of zavel ondergrond een kleiige zwarte (bij de Bronstijd nederzetting een meer grijze) laag met een dikte variërend van 5–20 cm aanwezig, waarvan de hoogte van de onderkant varieert van 2,35 tot 1,60 m —N.A.P. Daarboven is op slechts enkele plaatsen een maximaal 20 cm dikke bruine humeuze kleiige laag bewaard gebleven, die een restant moet zijn van het Middeleeuwse bewoningsniveau. Vaak is deze verploegd en in de maximaal 65 cm dikke, met bagger opgehoogde bouwvoor opgenomen.

Het beeld van de Middeleeuwse sporen wordt overheerst door een 8-tal ongeveer N–Z lopende en enkele dwarsdaaropstaande toegeworpen sloten met een bruine tot zwarte humeuze vulling. Deze passen geheel in de ook nu nog ten dele aanwezige Middeleeuwse strokenverkaveling. De breedte varieert van 2 tot 4,75 m; de bodem ligt tussen 2,10 en 2,65 m —N.A.P., en de afstand varieert van (de nog bestaande sloten meegerekend) 20 tot 35 m, met enkele uitzonderingen. Tussen deze sloten in bevinden zich een 5-tal smallere, eveneens N–Z gerichte greppels met dezelfde vulling, maar met een erg onregelmatige diepte. Dan zijn er, vooral in het oostelijk deel van het terrein een aantal rechthoekige tot vierkante of meer onregelmatige kuilen, waarvan de vulling over het algemeen homogeen venig is, met een enkele keer een duidelijke laag platgedrukt veen erin. Er komen weinig vondsten uit deze kuilen (vgl. Guiran en Hallewas 1979). Verreweg de meeste vondsten (zeer veel botmateriaal, kogelpot aardewerk, waaronder fragmenten van pannen met holle steel, veel Pingsdorf-, en verder Paffraht-, en Andenne aardewerk) die vnl. in de 12de eeuw zijn te dateren komen uit de vulling van de Middeleeuwse sloten, die blijkbaar al vrij snel na de ontginning zijn dichtgeworpen. Veel vondsten (waaronder een plank met deuvels en gaten) komen uit één van de bovengenoemde smallere greppels, die bij verdiepen uit een aaneenschakeling van smalle langwerpige kuilen bleek te bestaan. Deze kuilen werden blijkbaar met afval opgevuld.

Uit het proefonderzoek kunnen voor de Middeleeuwse periode de volgende conclusies worden

getrokken. Er kon niet worden vastgesteld dat de veronderstelde nederzettingen van de veldverkenning inderdaad huisplaatsen voorstellen. Nog meer dan in de „Vier Noorderkogen” ontbreken hiervoor de aanwijzingen. Op de onderzochte plekken zijn de aan de oppervlakte aangetroffen vondsten waarschijnlijk toe te schrijven aan bemesting, zavelwinning, het uitbaggeren van sloten en het opploegen van de vulling van dichtgegooides sloten en enkele kuilen met afval. Deze activiteiten hebben mogelijk al vanuit de nog bestaande dorpen langs de Streekweg plaatsgevonden. Een beter inzicht in de ouderdom van de bewoning en tevens de vorm van de vroegste boerderijen aldaar (boerderijterpjes, ouderdom van op poeren geplaatste gebinten?) is dan ook gewenst. De Slingouw liep vroeger niet verder naar het zuidwesten door dan tot aan de Wijzend, en is waarschijnlijk geen onderdeel van een oude dorpslijn. Ook voor een oudere Middeleeuwse verkaveling dan de strokenverkaveling zijn geen aanwijzingen gevonden.

I.P.P., Amsterdam (A. J. Guiran)

Literatuur

- H. H. van Regteren Altena, „Medemblik en de veldverkenningen in oostelijk West-Friesland”, *Westerbeem*, 25 (1976), 336–341.
- J. K. de Cock, „Veenontginningen in West-Friesland”, *West Friesland Oud en Nieuw*, 36 (1969), 154–171.
- P. J. Ente, *Een bodemkartering van het Tuinbouwcentrum „De Streek”*, 1963, 's-Gravenhage (De bodemkartering van Nederland 21).
- A. J. Guiran en D. P. Hallewas, „Midwoud-Papenveersloot”, *Bulletin KNOB (Archeologisch Nieuws)*, 78 (1979), 98–99.
- D. P. Hallewas, „Wervershoof”, *Bulletin KNOB (Archeologisch Nieuws)*, 76 (1977), 51–52.
- D. P. Hallewas, „Medemblik”, *Bulletin KNOB (Archeologisch Nieuws)*, 77 (1978), 57–58.
- P. Nootdeloos, „Over de betekenis van plaats-, veld-, en waternamen”, *West-Friesland Oud en Nieuw*, 23 (1956), 31–45.

ZUID-HOLLAND

Asperen (Gem. Asperen)

Herstelwerken aan de Ned. Herv. Kerk te Asperen, voorheen de R.K. Parochiekerk en gewijd aan de H. Catharina, boden in de week van 26–30 maart 1979 de mogelijkheid tot het verrichten van een bescheiden oudheidkundig bodemonderzoek binnen het schip van dit monument.

De kerk brandde in het jaar 1896 tijdens de stadsbrand grotendeels uit, welke ramp het nood-

zakelijk maakte de zerken en plavuizen uit het schip door een houten vloer te vervangen. Deze houten vloer werd op 24 maart 1979 op haar beurt opgebroken. Kort te voren was bij het leggen van verwarmingsbuizen langs de binnenzijde der zijmuren al gebleken dat het oorspronkelijke vloerpeil van de kerk aanzienlijk lager lag dan thans. In de beide oostelijke binnenhoeken van de twee buitenportalen aan weerszijden van de zijbeuken zijn namelijk stenen wenteltrappen aangebracht. De dorpelstenen van deze wenteltrappen lagen 72 cm dieper dan het oppervlak van de inmiddels verwijderde houten vloer. De bestaande kerk is voor het overige een pseudobasiliek met dwarspand met enkelvoudig, naar het oosten vijfzijdig-gesloten koor en een opmerkelijke forse toren. Ogenschijnlijk is de kerk naar een van te voren vastgesteld ontwerp tot stand gekomen, waarbij de toren het laatst gereed kwam.

Volgens een in het koor opgehangen wandtafel werd de kerk in het jaar 1401 gesticht door Vrouwe Elburg van Langerak. Hiermede kan slechts zijn bedoeld de ervvrouwe van Asperen, gehuwd met Rutger van Boetzelaer. Zij werd in 1441 beleend met half Asperen en overleed tussen 1483 en 1488. Haar zoon Wessel van Boetzelaer werd in 1481 met de andere helft van Asperen beleend en voegde beide helften na het overlijden van zijn moeder bijeen. Een en ander kreeg in 1488 zijn beslag.

Deze gegevens rijmen echter niet met het opgegeven bouwjaar 1401 doch de overlevering van dit jaartal is niet waterdicht. Wij danken het aan Martinus Beekman, die in zijn in 1749 te Utrecht verschenen *Beschrijving van de Stad en Baronie Asperen* uit zijn hoofd een rijmpje citeert dat hij indertijd aan weerszijden van de toreningang had gelezen. Op het moment dat hij zijn boek schreef was dit rijmpje niet meer te ontcijferen, zoals hij er trouwhartig aan toevoegt. Er kan dus evengoed „veertinhonderd en een” hebben bestaan als „veertinveertig en een”, „veertinvijftig en een”, etc. Afgezien daarvan kan met de bouw van de kerk onmogelijk reeds in 1401 een begin zijn gemaakt. Haar karakter wijst veeleer op het midden van de 15de eeuw. De toren wekt bovendien de indruk te zijn ontworpen naar het voorbeeld van de kerktoren te Hilvarenbeek, waarvan de bouw in het jaar 1449 zou zijn aangevangen. De toeschrijving van de bouw aan Elburg van Langerak zal op zichzelf wel juist zijn, conform hetzelfde rijmpje.

Verscheidene proefsleuven, in het schip zowel als de viering tot in de vaste kleibodem gegraven,

leverden geen enkel spoor van muurresten op, wijzende op het bestaan van een kerk, voorafgaande aan de tegenwoordige basiliek. Hoogst waarschijnlijk valt dit ontbreken toe te schrijven aan de talloze begravingen binnen de kerkmuren. Op één plek slechts was ons meer geluk beschooren, en wel halverwege tussen de zuidwestelijke vieringspijler en de kolom, ten Westen daarvan. Het betrof hier de voeting van een steunbeer met een aansluitend brok van de zuidelijke zijmuur van een oudere kerk. Het metselwerk reikte tot 1,30 m beneden het aarden oppervlak onder de verwijderde, houten vloer en bestond uit rode moppen van het formaat $7 \times 14 \times 29$ cm, terwijl als vulling gebruik was gemaakt van secundair gebezigde brokken tufsteen. Dit funderingsrestant had naderhand weer dienst gedaan als ondersteuning van een tegen de vieringspijler gemetselde, tot 70 cm beneden het huidige aardoppervlak reikende opstand. Deze kan zowel tot onderbouw van een altaar hebben gediend als van een preekstoel, en daardoor bij het grafdelven gespaard gebleven zijn.

Het schamele overblijfsel van een vroegere kerk wijst op een éénbeukig bouwwerk dat juist binnen de beide kolommenrijen van de opvolgende basiliek paste met hun onderlinge tussenruimte van 7,80 meter. Over de lengte van deze zaalkerk zowel als de vormgeving moeten wij helaas in het duister blijven tasten. Ongetwijfeld geldt het hier „die prochiekerke van Asperen mitten kerkhove” waarvan in het jaar 1378 sprake is wanneer Dirck van Polanen en zijn echtgenote Elburch, heer en vrouwe van Asperen, door de graaf van Holland worden beleend met twee voorburchten, behorende bij het door hen bewoonde kasteel Waddestein. Dit kasteel lag onmiddellijk ten Noorden van de kerk en werd in 1672 door de Franssen volgens hun gewoonte opgeblazen. Deze Elburch, overgrootmoeder van Elburg van Langerak, had de heerlijke rechten verworven na het overlijden van haar zuster Aleyd in 1366, die er op haar beurt weer mee was beleend na de dood van haar vader, Otto van Asperen, in 1345. Het vermetselen van reeds eerder gebruikte tufsteenbrood-brokken in de fundering van het zaalkerkje laat intussen het bestaan van een nóg oudere parochiekerk of kapel vermoeden, daterende uit de 11de of 12de eeuw. Het is nochtans de vraag of deze laatste op dezelfde plaats stond als haar beide opvolgsters. De vaste kleibodem begon reeds op *c.* 1,5 m beneden het oppervlak onder de houten vloer door te schemeren en niets wees er op dat de kerkstede

ook al vóór de bouw van het bakstenen zaalkerkje ten behoeve van begravingen en kerkbouw was ingegraven of opgehoogd. Niettemin wordt Asperen reeds in het jaar 893 vermeld wanneer het klooster te Prümm in de Eiffel hier landerijen blijkt te bezitten.

Nu ligt het kerkterrein aan het noordelijke uiteinde van de Voorstraat, op de hoek van de daar haaks op staande Nieuwstraat, pal achter de Heukelumse poort. De Voorstraat vormt een onderdeel van de middeleeuwse, westelijke Lingedijk, voorzover besloten tussen de stadsvesten. Ouder dan de 13de eeuw kan deze dijk bezwaarlijk zijn en daarmee is, zo dunkt ons, de „terminus post quem” verkregen voor de aanleg van het kerkterrein, dat aan de oostzijde aansluit op de Voorstraat en daarvan een even hoge, westelijke uitstulping vormt.

Het rechthoekige stratenplan van Asperen is klaarblijkelijk uitgezet vanuit de Voorstraat, gelijk ook de stadsvesten de Voorstraat als basis vertonen. Nochtans bezitten de vesten geen rechthoekige omtrek doch een trapeziumvormige. Deze afwijking hangt samen met de omstandigheid dat de stadsmuur aan de oostzijde van de stad de westelijke Lingeoever volgt. Het komt ons echter niet uitgesloten voor dat de oorspronkelijke plattegrond van de stad wel degelijk rechthoekig was en dat het opschuiven van de Linge in westelijke richting een zuid-oostelijke segment verloren deed gaan. De stadsmuren, waarvan nog belangrijke gedeelten voorhanden zijn, reiken zeker niet terug tot de verlening der stadsrechten en zullen een ouder stelsel van aarden wallen, doornenhagen, staketsels en houten poorten hebben vervangen. Asperen ontving in het jaar 1314 tolrechten van de graaf van Holland, bij welke gelegenheid er al sprake is van „porte, porteren en stede” van Asperen. Bij de belening in het jaar 1366 aan Elburch van Polanen is er wederom sprake van „die poerte en herelicheit Asperen”. Tevens van het door dit echtpaar bewoonde kasteel „Wadenburch” en „dat huus tot Linghensteyne”. De ligging van dit laatste wordt in 1329 omschreven als „Een steen huys, dat in die Linghen an die oester side van Asperen, dat men hiet Linghensteyne ende een huis dair naist gheleghen, an de side van Eckoy, daer't op staet”. Tot dusverre heeft men er geen spoor van kunnen terugvinden, het stond derhalve aan het tegenover gelegen uiteinde van de stad als het kasteel Waddestein of Wadenborg en is mogelijk door de Linge weggespoeld, welke er langs of omheen stroomde.

Vergeefs zoekt men tevens binnen de stads-

muren naar een buurt waar het in 893 vermelde dorp Asperen gelegen zou kunnen hebben, dan wel de standplaats van het door ons gepostuleerde tufstenen kerkje. Nergens wordt de regelmaat der rechthoeken door de onregelmatigheid van een agrarische kern onderbroken. Hoogst waarschijnlijk lag het oude dorp Asperen elders, wellicht nabij het verdwenen Lingestein, en valt er een vergelijking te treffen met de verhouding tussen Ijsselstein en Eiteren, Montfoort en Heeswijk, Wijk bij Duurstede en Wijk. In al deze gevallen geldt het de stichting van een stadje door de dorpsheer. Deze laat zijn kasteel in het nieuwe, aanvankelijk slechts provisorisch bevestigde stadje opnemen doch houdt de naburige kern van het dorp met de kerspelkerk er buiten. Zodra de wallen en palisaderingen door stenen muren en poorten vervangen zijn is de tijd rijp binnen de vesten een nieuwe parochiekerk met kerkhof te stichten. De oude kerspelkerk blijft weliswaar staan doch verkomt tot een kerkhofkapel welke de Hervorming niet meer overleeft.

Te Asperen werd deze ontwikkeling geleid door de bewoners van het kasteel Waddestein. In 1298 wordt het bewoond door Otto van Heukelem, Heer van Asperen, die zijn bezit in 1299 in leen opdraagt aan de graaf van Holland. Het kasteel vormde een bastion in de noord-westhoek van de stad. Als voorpost in de Hollandse expansiepolitiek tegen Gelre was Asperen voor de graven van Holland van het grootste belang. Zij bedongen dan ook het recht, ten allen tijde troepen in het stadje te mogen legeren.

Tot slot danken wij de heer G. Kouwenhove te Amsterdam voor diens bemiddeling inzake het onderzoek in de kerk zowel als de historische gegevens welke in onze uiteenzettingen dankbaar werden benut.

R.O.B. Amersfoort (H. Halbertsma)

Oproep

Ir. S. Lammers, Edisonstraat 40 II, 1098 TD Amsterdam, stelt een onderzoek in naar de verspreiding van middeleeuwse natuurstenen sarcofagen en sarcofaagdeksels in Nederland. Hij zou het zeer op prijs stellen indien ieder, op de hoogte van het bestaan van dergelijke sarcofagen, hem daarvan zou willen verwittigen. Ook literatuurverwijzingen en oude vondstberichten zijn welkom. Het onderzoek beoogt een aanvulling en uitbreiding van het onderzoek, indertijd verricht door H. Martin en in 1957 gepubliceerd door de Fryske Akademy.

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Instructies voor auteurs

Manuscripten van bijdragen bestemd voor opname in het Bulletin KNOB moeten worden gestuurd naar de hoofdredacteur, Brouwersgracht 54bv, Amsterdam 1003.

Ontvangst van een manuscript wordt zo spoedig mogelijk bevestigd. Alvorens tot plaatsing wordt besloten vindt een bespreking van het toegezonden manuscript plaats in een redactievergadering.

De auteur kan worden verzocht wijzigingen aan te brengen in het ingezonden manuscript of/ en illustraties. Indien van een manuscript impliceert dat de auteur(s) toestemming geeft tot publicatie indien het door de redactie wordt aanvaard. Door het indienen van een manuscript geeft de auteur tevens te kennen dat een stuk met globaal dezelfde inhoud niet reeds eerder is of wordt gepubliceerd.

Manuscripten dienen in tweevoud, waaronder het originele getypte exemplaar, te worden ingediend teneinde een snellere en betere beoordeling te bevorderen. De tekst moet getypt zijn met een dubbele spatie aan één kant van genummerd ongelinieerd papier, waarbij aan de linkerkant een kantlijn van tenminste 4 cm wordt aangehouden.

De auteur dient steeds zelf een derde exemplaar van het manuscript te behouden.

De liefst heldere en zo kort mogelijke tekst moet logisch zijn ingedeeld in hoofdstukken en paragrafen met een eigen ondertiteling. Een intern rapport of voorlopig verslag is meestal niet zonder meer geschikt voor publicatie.

Een manuscript dat is bestemd als artikel te worden gepubliceerd, dient vergezeld te gaan van een samenvatting van niet meer dan 200 woorden, die vertaald in het Engels, aan niet Nederlandse lezers een goede indruk moet kunnen geven van de inhoud van het artikel. Voor kortere bijdragen is geen samenvatting vereist.

Noten, literatuuropgaven en onderschriften voor afbeeldingen dienen op aparte vellen te worden getypt.

De auteur dient in de tekst te verwijzen naar de afbeeldingen. Er wordt naar gestreefd de afbeeldingen zo dicht mogelijk te plaatsen bij de eerste verwijzing in de tekst. Indien de auteur een andere plaatsing wenst, moet dit in de kantlijn worden aangegeven.

De onderschriften bij de afbeeldingen moeten zelfstandig zijn en mogen niet naar de tekst verwijzen.

Illustraties mogen in enkelvoud worden ingediend. Wanneer echter cijfers of letters in fotografisch materiaal moeten worden opgenomen, dienen deze op een tweede exemplaar te worden aangegeven of anders op een transparant over de foto. Vermeld moet worden wie het auteursrecht bezit van de illustraties en of een vergoeding aan de houder van het auteursrecht al of niet vereist is.

Tekeningen dienen liefst in duplo: origineel en blauwdruk of copie, te worden ingediend. Letters en cijfers moeten zodanig gedimensioneerd zijn dat een goede leesbaarheid blijft behouden bij de gewenste verkleining. Indien geen originelen kunnen worden ingeleverd kunnen ook contrastrijke, harde blauwdrukken op helder papier worden ge-

bezigd; een optimaal resultaat kan dan echter niet worden gegarandeerd. Arceringen e.d. verdienen de voorkeur boven halftonen in tekeningen. Wanneer halftonen voorkomen kan geen lijncliché worden gemaakt en vallen de clichés minder scherp uit.

Indien de auteur wensen heeft ten aanzien van de verkleiningsmaatstaf dienen deze te worden aangegeven; er zal dan zoveel mogelijk rekening mee worden gehouden. Uitslaande bladzijden kunnen niet worden opgenomen in het Bulletin KNOB.

Illustratiemateriaal wordt na publicatie van het manuscript aan de eerstgenoemde auteur geretourneerd; manuscripten niet.

Literatuuropgaven dienen zo compleet mogelijk te zijn en de stijl van het Bulletin KNOB te volgen. Daarbij dient minstens de informatie van de volgende voorbeelden aanwezig te zijn:

Artikel: 2 R. Meischke, „Zwolle stadsplan en bebouwing”, *Bulletin KNOB*, 73 (1974), 61-69.

Boek: 14 Chr. van Welsen, *Nederland zal ons een zorg zijn*, Bosch & Keuning, Baarn 1974.

Noten bevatten liefst informatie die de tekst onnodig lang of zwaar zou maken. Noten moeten eveneens doorlopend genummerd worden. Deze nummers worden in de tekst superieur gezet.

De eerstgenoemde auteur ontvangt één strokenproef, alsmede proefdrukken van fotografische illustraties met bijbehorende onderschriften. De gecorrigeerde proef moet binnen drie dagen worden geretourneerd aan de redactie-assistente, Delaertlaan 15, Badhoevedorp. Een tweede proef van het opgemaakte zetsel wordt, tenzij op uitdrukkelijk verzoek, niet aan de auteur gezonden. Proeven zijn bedoeld voor correctie, niet voor herschrijven. Overmatige auteurscorrecties worden in rekening gebracht.

Bij de strokenproef ontvangt de eerstgenoemde auteur tevens een bestelformulier voor overdrukken. Per artikel of bijdrage worden 20 overdrukken gratis verstrekt aan de eerstgenoemde auteur. Bij meerdere auteurs dienen deze onderling te worden verdeeld. Extra overdrukken worden berekend à f 0,15 per pagina.

Het auteurshonorarium bedraagt f 10,— per pagina gezette tekst; de ruimte ingenomen door illustraties telt bij de berekening niet mee. Bij meerdere auteurs dient het honorarium te worden verdeeld.

Kortere bijdragen zullen in het algemeen sneller kunnen worden opgenomen dan artikelen.

Een goede en nauwkeurige verzorging van het manuscript vergemakkelijkt de redactionele behandeling en bespoedigt derhalve de publicatie.

Bij manuscripten in het Nederlands gesteld, dienen de richtlijnen van het zgn. „Groene boekje” (woordenlijst van de Nederlandse taal) te worden aangehouden en de „voorkeurspelling” dient te worden gehanteerd.

Manuscripten in andere talen kunnen in principe ook worden opgenomen.

De opvattingen verwoord in de bijdragen, opgenomen in het Bulletin KNOB, zijn uitsluitend voor de verantwoordelijkheid van de auteurs.

Copyright © Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 1979.